

*Instytut Języka Polskiego
Zakład Historii Języka Polskiego*

Joanna Kulwicka-Kamińska

ORIENTALIZMY DOBY STAROPOLSKIEJ
– ADAPTACJA DO JĘZYKA POLSKIEGO
(CZĘŚĆ II)

Z a r y s t r e ś c i: Artykuł ukazuje adaptację wyrazów orientального pochodzenia do systemu gramatyczno-leksykalnego języka polskiego w dobie staropolskiej. Analizie podlegają zapożyczenia bezpośrednie i pośrednie z języków orientalnych, czyli z arabskiego, tureckiego i perskiego, notowane w SStp. Orientalizmy doby staropolskiej są przedstawione w porządku alfabetycznym. Opracowanie hasła polega na podaniu znaczenia wyrazu w tej dobie oraz opisanu późniejszych zmian semantycznych (jeśli takowe zaistnieją), ustaleniu pochodzenia zapożyczenia w polszczyźnie (na podstawie monografii o wyrazach zapożyczonych w języku polskim, historycznych i etymologicznych słowników języka polskiego), podaniu dokumentacji źródłowej (na podstawie SStp i SPolXVI) w celu ustalenia stopnia adaptacji wyrazu zapożyczonego do systemu gramatyczno-leksykalnego polszczyzny. Wnioski z analizy materiału leksykalnego są sformułowane na podstawie kryteriów: autentyczności, pochodzenia, trwałości, zasięgu, stopnia i rodzaju adaptacji.

Artykuł ukazuje adaptację wyrazów orientального pochodzenia do systemu gramatyczno-leksykalnego języka polskiego w dobie staropolskiej. Analizie podlegają zapożyczenia bezpośrednie i pośrednie z języków orientalnych, czyli z arabskiego, tureckiego i perskiego, notowane w SStp, na roku 1500 bowiem kończy się okres uznany w historii języka za staropolski, a ten stan polszczyzny (czyli cały zasób słów zapisanych ręcznie od XIV do końca XV wieku) odzwierciedla materiał leksykalny zebrany w SStp.

Całość składa się z dwóch części. W pierwszej części artykułu zawarto metody badawcze, podano źródła ekscerpcji materiału leksykalnego oraz przed-

stawiono w układzie alfabetycznym hasła słownikowe, poczynając od adama-szku, a skończywszy na kiecy. Część druga zawiera kolejne hasła słownikowe (od kitajki do towaru) oraz podsumowanie całego analizowanego materiału leksykalnego.

1.2.3.,,NIEWĄTPLIWE" ORIENTALIZMY

Kitajka¹ – ‘rodzaj tkaniny jedwabnej, pannus quidam Sericeus’. Pochodzi z chińskiego K’i-tan ‘Mandżurowie’, skąd przez pośrednictwo języków turecko-tatarskich i ruskich dotarło do polszczyzny (Minikowska 1980, 70 – od st.rus. słowa Kitaj ‘Chiny’ [XV w., por. VasES II 240–241], które do języków ruskich dotarło za pośrednictwem tur.-tat. Kytai ‘ts.’ (st.tur. Kytan) z chiń. K’itan ‘nazwa szczepu tungusko-mandżurskiego, który w X w. zawojował północne Chiny’ [por. VasES, PrES I 310, SłSE II 179, BrSE 231, Lok 67, KarSWO 274]; SEBr, 231 – od tur. nazwy Chin; SEB, I, 684 – od Kitáj ‘Chiny’, z tur.-tat. Kytaj, z chiń. K’i-tan ‘Mandżurowie’; SESł, II, 179 – z st.rus. kitájka, kytájka od rus. nazwy Chin Kitáj, Kytáj [przejętej za pośrednictwem ludów tur.], skąd tkaninę tę pierwotnie sprowadzano; SMuchl, 63 – z ar. chataj, chitaj, nazwa ‘prowincji tatarskiej w Chinach’ [znaczenie, pochodzenie]; SSStp, III, 280–281; SPolXVI, X, 332; SL, II, 360; SMick, III, 377; SWil, I, 491; SDor, III, 693 [znaczenie]).

SSStp (III, 280–281) notuje formy kitajka, kitejka. Podaje kilkanaście przykładów użycia tego wyrazu w zabytkach staropolskich (1464 StPPP II nr 3752, sim. 1472 RachKról 74, 1465 AGZ XIII 483, 1472 AGZ VI 158, 1476 RachKról 109, 1477 ib. 173, sim. ib. 175, 1478 ib. 166, 1483 MPH V 942, 1484 AcLeop I nr 618, 1485 RocznKraK XVI 52, 1492 AGZ XV 302, ib., sim. ib., 1493 ib. 303, 1493 RocznKraK XVI 60, sim. 1496 AGZ XV 333, 1496 RocznKraK XVI 64, 1500 ZsigBud 18, ib. 31, sim. ib. 38, ca 1500 Erz 28). SPolXVI (X, 332) również często, aż 44 razy bowiem, potwierdza występowanie kitajki w zabytkach doby średniopolskiej (np.: LibMal – 2 r., RejWiz, WyprKr – 9 r., HistLan, RejZwierc, Oczko, Calep). SL (II, 360) notuje hasła kitaj w znaczeniu: ‘bawełnica, płótno bawełniane cienkie glansowane chińskie’ oraz kitajka – ‘tafta, materya jedwabna’. W SDor (III, 693) znaczenie ‘gładka tkanina bawełniana lub jedwabna’ uznane zostało za dawne, natomiast podaje się nowsze ‘laska nabijana krzemieniami’ (notowane już w SWil, I, 491). Tworzy derywaty: kitajczany i kitajkowy.

Kiwior – ‘rodzaj wysokiej a szerokiej czapki, capitis tegumentum quoddam productius, sed et amplum’; ‘stożkowata czapka turecka i tatarska’. Wyraz pochodzi prawdopodobnie z języka tureckiego (dotąd nie znaleziono w językach

¹ Podając etymologię oraz parafrazę znaczeniową zapożyczeń – zachowano oryginalną pisownię występującą w słownikach i opracowaniach (przeważnie mimo braku cudzysłowu). Uwaga ta dotyczy źródeł: SL, SWil, SW, SMuchl, SEBr, W. Rozwiązanie skrótów cytowanych zabytków znajduje się w historycznych słownikach języka polskiego.

orientalnych jego źródła). Do polszczyzny wszedł za pośrednictwem języków ruskich (Klemensiewicz 1985, II, 438; Minikowska 1980, 70 – dotychczasowe etymologie dopuszczały możliwość zapożyczenia bałtofińskiego, dolnoniemieckiego, greckiego, przyjmowano też związki z psł. *kyvati [VasES II 228–9, SłSE II 180–2, BrSE 231]. Przyjmując najprawdopodobniejszy, choć bliżej nieokreślony wpływ orientalny, różni badacze wskazywali na ruskie pośrednictwo [zob. BrSE, BrWJO 135, BrCiJ 94, RudzPS 24, UrSZ 301]; SEBr, 231 – rus. kiwier, ‘czako żołnierskie’, pochodzenia wschodniego, jak kłobuk (kołpak), chociaż źródła dotąd nie odnaleziono; SESł, II, 180–182 – etymologia niepewna [...] Chwiejność głosowa przemawia za pożyczką, też dawne zapisy wskazują wyraźnie na pochodzenie orientalne, ale realnego źródła dotychczas nie wskazano [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 281; SPolXVI, X, 335; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 361; SWil, I, 491 [znaczenie]).

Był często używany w dobie staropolskiej (kiwior, kiwier). SStp (III, 281) podaje siedem przykładów użycia tego słowa w zabytkach: 1419 AKH XI 411, 1425 StPPP II nr 2036, 1445 ib. nr 3452, 1471 MPKJ V 19, 1472 RachKról 101, 1475 StPPP II nr 4134, ca 1500 Erz 29. Rzadziej wyraz kiwior występuje w zabytkach doby średniopolskiej (w SPolXVI, X, 335 – 6 r., np.: BielSpr, Mącz – 3 r., ZbylPrzyg, OrzQuin). W SL (II, 361) i SWil (I, 491) podawane są także inne znaczenia tego wyrazu: 1. bot. kiwior, ‘ziele, gatunek paproci, polipodium Lonchitis’, 2. ‘chochoł do przykrywania brogów, stogów’, 3. ‘przymierze, sojusz, związek turecki’. W dobie nowopolskiej wyraz kiwior wyszedł z użycia. Słowniki notują jeden derywat – deminutiwum utworzone od tego słowa – kiwiorek w znaczeniu ‘chochoł do przykrywania brogów’ (SL, II, 361).

Kobierz (zdrobnienie – kobierzec) – ‘tkanina służąca do przykrycia ściany, łóżka, podłogi, narzuta, dywan, textile, stragulum, parietis lecti sim. tegimentum’. Jest to wyraz pochodzący z kipczacko-tureckiego köwer : köbez ‘dywan’ (Zajączkowski, 1953, 57; Reychman, 1950, 125 – zapożyczenie tur.; Stachowski, 1999, 240 – kipcz. *köber, tat.-abakański köbes ‘dywan’; SESł, II, 298–300 – wędrowna pożyczka ze Wschodu [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 306–7; SPolXVI, X, 435–6; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 391; SMick, III, 401; SWil, I, 502; SDor, III, 774 [znaczenie]).

Już SStp (III, 306–307) podaje liczne przykłady użycia tego słowa w zabytkach: MPKJ V 40 – kobierz, 1388 StPPP VIII nr CXLVIII, 1416 StPPP II nr 1485, 1418 ib. nr 1579, 1437 KsMaz III nr 2628, 1437 Wiśł nr 228 s. 89, OrtCel 11, OrtMac 69 – kobierzec i w innych – łącznie 28 razy. W SPolXVI (X, 435–436) wyraz ten w różnych zabytkach jest notowany 57 razy. W dobie średniopolskiej obok znaczenia pierwotnego pojawia się nowsze ‘dywan ślubny’ (por. SL, II, 391), stąd zwrot „stanać na ślubnym kobiercu”. Wyraz kobierz (-ec) tworzy w języku polskim wiele derywatów, np.: kobiercowy, kobierzyna, kobiertniczy, kobierniczy, kobierzysko, kobierzcyk (występujące już w SPolXVI, X, 435–436), kobiernictwo, kobiernicki, kobiernik i inne.

Kobos/Kobus – nazwa instrumentu (rodzaj jednostrunowej lutni). Wyraz kobza został dwukrotnie zapożyczony do języka polskiego. SStp (III, 307) notuje formy: kobos, kobus i podaje jeden przykład użycia tego wyrazu w Biblii Królowej Zofii (BZ I Par 15, 16). Najprawdopodobniej jest to zapożyczenie z języka arabskiego (ar. quapûz), rozpowszechnione dzięki ekspansji Arabów na Półwysep Pirenejski w VII wieku i przyjęte przez większość języków europejskich. Do języka polskiego zapożyczenie to dotarło we wczesnym średniowieczu (ok. XI wieku) najprawdopodobniej z języka śr.w.nm. Drugi raz wyraz ten został zapożyczony w dobie średniopolskiej z języka ukraińskiego (ukr. kóbza), który przejął go z kolei z języków turecko-tatarskich (por. tur. kopuz ‘rodzaj jednostrunowej lutni’, tat. kubyz ‘skrzypce’, kirgis. kobuz, osm. kopus i in.) (Szydłowska-Ceglowa, 1977, 53–57; Minikowska, 1980, 73–74 – wywodzi się z języków tur.-tat., por. tur. kopuz ‘rodzaj gitary’, tat. kubyz ‘skrzypce’ [...]; do polszczyzny wyraz wszedł za pośrednictwem ukraińskim; SEBr, 241–42 – ze Wschodu, tur. kobuz, kobes, ‘rodzaj gitary, o jednej strunie’ [...] Nas doszła przez Ukrainę i Kozaków; SMuchl, 63 – z tur. kopuz ‘rodzaj gitary w kształcie gruszki, o jednej strunie bardzo grubej, wydającej dźwięk żałosny’; SESł, II, 308–309 – z ukr. kóbza, źródła wyraźnie wskazują na pochodzenie z Ukrainy [...] Ostatecznym źródłem wyrazu jest tur. kopuz ‘rodzaj jednostrunowej gitary’ [...] Z tur. pochodzi też węg. koboz ‘lutnia, lira’, uważane za bezpośr. źródło st.pol. wyjątkowego w XV w. kobos ‘rodzaj muzycznego instrumentu strunowego, st.czes. kobos ‘nazwa kilku instrumentów muzycznych’; SWO, 218 – ukr. z tur. kopuz, kobuz ‘cytra o jednej strunie’; SDor, III, 777 – ukr. kóbza z tur. kopuz, kobuz = ‘cytra o jednej strunie’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 307; SPolXVI, X, 438–439; Kartoteka SPol XVII i XVIII; SL, II, 393; SWil, I, 502 [znaczenie]).

Wyraz kobza był rozpowszechniony i często używany w polszczyźnie XVI i XVII wieku na określenie lutniowego instrumentu strunowego (SPolXVI, X, 438–439 notuje ten wyraz 4 razy: GórnDworz, Mącz, RejZwierc. [2r.]). „W SW po raz pierwszy zasygnalizowano inne znaczenie wyrazu kobza, a mianowicie ‘ludowe narzędzie muzyczne, złożone z kilku piszczałek i mieszka, trzymanego pod pachą’ – czyli ‘dudy’. SDor wysuwa znaczenie ‘dudy’ na pierwsze miejsce, ilustrując je cytataми z periodyku muzycznego „Muzyka”, z organu Pol. Tow. Tatrzańskiego „Wierchy” oraz z utworów literackich S. Witkiewicza [...] Zanotowane po raz pierwszy w SW znaczenie ‘dudy’ jest dowodem rozpowszechnionego od XIX w. błędu. Kobza jest rodzajem eufemizmu zamiast używanego przez lud terminu koza na określenie dud [...], dzisiaj w literaturze ogólnie przyjętego.” (Szydłowska-Ceglowa, 1977, 56–57). Natomiast pierwsze znaczenie, tj. ‘instrumentu szarpanego o kilku strunach’ uważane jest dziś za dawne, nie używane.

Kofter (-yr) – ‘rodzaj jedwabnej tkaniny, pannus quidam Sericus’. Jest to wyraz często występujący w zabytkach doby staropolskiej (np. 1440 StPPP II

nr 2833, 1444 MMAe XVI nr 1180, 1446 AGZ XI 289 i innych – łącznie 10 przykładów), a pochodzący prawdopodobnie z języka perskiego (per. kuft, kufter) (SEBr, 243 – z per. kuft, kufter, ‘tkanina’; SESł, II, 327 – z per. kufter, kubter ‘tkanina’; SMuchl, 63 – z per. kuftér i kubtér ‘tkanina’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 313; SPolXVI, X, 454; SL, II, 397–398; SWil, I, 504 [znaczenie]).

W SPolXVI (X, 454) podane są tylko dwa przykłady użycia tego wyrazu (KochFr, BielKron) oraz derywat kofterowy. Wyraz kofter jest notowany jeszcze w SL (II, 397–398: XVI w.) i w SWil (I, 504). W dobie nowopolskiej wycofuje się.

Koncerz – ‘miecz długi, prosty i szeroki, gladius mucrone recto, longo ac lato’. To nazwa broni białej pochodząca z języka tureckiego (tur. chandżar), która przez języki romańskie dotarła do staroczeskiego (st.czes. končieř), a stąd do języka polskiego. O wielu ogniwach pośrednich świadczą oboczne postacie: koncyrz, koncyrz, kończerz, kończyrz, kuncerz (Rybicka, 1976, 22; SEBr, 252 – z czes. koncizirz, ‘miecz u siodła przypasany’; koncizirz wywodzą z osm. [ar.] chandżar; SESł, II, 408 – z st.czes. končieř, co najprawdopodobniej nie wprost z tur. chandžär, chandżar, kandżar ‘kindżał’, ale za pośrednictwem romańskim [...]; SL, II, 424 – z tur. abo z gr. łac. contus; SDor, III, 900 – czes. končiř z tur. [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 326; SPolXVI, X, 519; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SWil, I, 516 [znaczenie]).

W dobie staropolskiej odnotowano niewiele przykładów użycia tego słowa – 1464 StPPP II nr 3752, 1466 AGZ VII 115, 1471 GórsPiech 209, BZ Num 25, 7; w SPolXVI (X, 519) podaje się 9 przykładów: Prot, PudłFr, SarnStat, BielSpr, BielSjem, GórnRozm, BielSat, BartBydg (2r.). Wyraz ten notowany jest jeszcze w tym samym znaczeniu w SL (II, 424). W dobie nowopolskiej wycofuje się. SDor (III, 900) opatruje wyraz koncerz komentarzem „historyczny” i podaje znaczenie ‘długa, sieczna broń jazdy polskiej z XVI i XVII wieku, troczona przy siodle, pod kolanem’.

Kordyban (oboczne postacie: kurdyban, korduban, kordwan, kordywan) – notowany jest w *Słowniku staropolskich nazw osobowych* (1971–1973, III, 204). W SPolXVI (X, 630) występuje w trzech znaczeniach: 1. ‘delikatna skóra kozłowa, specjalnie kunsztownie wyprawiona, używana do wyrobu przedmiotów zbytku, wyrabiana pierwotnie przez Maurów w Kordobie’, 2. ‘obuwie wieśniacze’, 3. bot. ‘bluszczuk kurdybanek, blina z rodziny wargowych (Labiatae) używana w lecznictwie oraz jako zaprawa do wódek z powodu zawartości olejków eterycznych i goryczy’. Wyraz ten w pierwszym znaczeniu, czyli ‘kunsztownie wyprawionej skóry kozłowej’ (występuje w zabytkach doby średniopolskiej tylko 3 razy – RachDworu, Konst, InwMieszcz) to zapożyczenie z języka arabskiego (utworzone od nazwy miasta Kordoby, miejsca wyprawiania tego rodzaju skór – ar. cortobanî ‘z Kordoby’), które przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich przeszło do języka polskiego (Rybicka, 1976, 51; SEBr,

257 – od miasta Kordowy; SESł, II, 483–4 – z hiszp. cordobán ‘kurdyban, skóra kozłowa’ < ar. cortobanî ‘z Kordoby’ [...] St.pol. kurdwan za pośrednictwem śr.g.nm. kurdewân, korduwan ‘kurdyban, obuwie kurdybanowe’ < st.fr. cordouan ‘ts.’; SDor, III, 1006 – hiszp. cordoban [znaczenie, pochodzenie]; SPolXVI, X, 630 i XI, 575; SL, II, 445; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SWil, I, 526 [znaczenie]). Słowniki podają liczne derywaty, np.: kordybanik, kurdybanik, kurdwanowy, kordybanowy, kurdywanowy, kordubanowy, kurdybanowy, kordybannik. We współczesnej polszczyźnie ma charakter archaiczny. Znaczenie na przestrzeni wieków pozostało niezmiennie.

Kozak – jest to wyraz występujący w *Słowniku staropolskich nazw osobowych* (1971–1973, III, 93–94). Pochodzi z języków turecko-tatarskich (por. tur.-tat. kazak – ‘człowiek wolny, nikomu niepoddany; koczownik, włóczęga’), a stąd przez pośrednictwo języków ruskich (ukr. koz’ak) został zapożyczony do języka polskiego (Zajączkowski, 1947, 25–27; Minikowska, 1980, 79–80; Stachowski, 1999, 240 – tat. kazak ‘człowiek wolny, nikomu niepoddany; włóczęga; chudo-pachołek’, tat.-czagat. ‘żołnierz lekko uzbrojony’; SEBr, 262 – słowo tatarskie ‘chudy pacholek, zdobywszy sobie szukając, nikomu poddany, za pieniądze komu chce służy. Tur. kazak, o ‘swobodnym awanturniku’; SESł, III, 26–28 – z ukr. kozák [<tur.-tat. kazak ‘człowiek wolny, nikomu niepoddany; koczownik, włóczęga; Kirgiz, Kozak’]; SPas, I, 339–340 – ukr. kozák z tur. kazak; SL, II, 471–472; SDor, III, 1076 – ukr. kozák, ros. kozák z tur. kazak; SMuchl, 68–69 – najprawdopodobniej da się wyprowadzić od wyrazu tatarsko-dżagatajskiego kazák, ‘żołnierz uzbrojony lekko’, a mianowicie ‘żołnierz ochotny, wolontaryusz’ [znaczenie, pochodzenie]; SPolXVI, XI, 89–90; SMick, III, 483–484; SWil, I, 536–537; Kartoteka SPolXVII i XVIII [znaczenie]).

W XVI wieku zanotowano trzy znaczenia tego wyrazu: 1. ‘mieszkaniec dawnej Ukrainy, członek społeczności wojowniczej, żyjącej z łupieżczych wypraw na ziemie tureckie’, 2. ‘żołnierz lekkobrojni używany do wojny podjazdowej i niszczycielskich wypraw na terytorium nieprzyjacielskie, także żołnierz zaciężny, rekrutowany często spośród mieszkańców dawnej Ukrainy’, 3. ‘Tatarzy osiedli w okolicach Białogrodu i Oczakowa’. W dobie średniopolskiej był bardzo często używany (według SPolXVI, XI, 89–90: 101 razy – kozak – 96r., kazak – 5 r.). Tworzył liczne, notowane w historycznych słownikach języka polskiego derywaty, np.: kozactwo, kozaczyzna, kozaczy, kozacki, kozakowy, kozaczyć, kozakować, kozaczyna, kozaczynka, kozaczysko, kozaczek, kozaczka, kozaczę, kozakieria, kozakinka i szereg innych. W dobie nowopolskiej otrzymał nowe znaczenia: 1. ‘członek wspólnoty wojskowo-rolniczej, w której żyła dawniej ludność południowo-wschodniej Ukrainy; jeden z potomków tej ludności; żołnierz (w tym znaczeniu – małą literą) odpowiedniej terytorialnej formacji wojskowej [...]’, 2. ‘ukraiński taniec ludowy, o tempie wzrastającym i takcie 2/4, wykonywany zwykle przez mężczyzn; muzyka do tego tańca’, 3. bot. ‘koźlak’ – wypierają daw-

ne: a. 'w XVI i XVII w. żołnierz lekkiej jazdy', b. 'sługa na dworze wielkopańskim' (za SDor, III, 1076).

Krogulec – zool. 'krogulec, ptak drapieżny z rodziny sokołów, używany do polowania, *Accipiter nisus* L.' Najprawdopodobniej jest to „stara wędrowna pożyczka terminu łowieckiego z jakiegoś języka tur.-tat., por. np. z XI w. karkuy (karguj) 'krogulec', w Słowniku dial. tur.-tat. Radłowa znajdujemy np. kyryyi 'jastrząb, krogulec', kuryui 'gatunek sokoła', kuryai 'jastrząb'. Zapożyczone *karguj, *korguj zostało rozszerzone na gruncie słow. przez spotykany także i w innych nazwach ptaków (p. orzeł, dzięcioł) przyr. ьль [...] Pol. krogulec to pierwotnie wyraz zdr., choć przyr. -ec może też przyswajać wyrazy zapożyczone [...]” (za SESł, III, 117–119; por. SMuchl, 70 – z tatarskiego w narzeczu dżagatajskim karagu [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 387; SPolXVI, XI, 197; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 497; SMick, III, 509; SWil, I, 547; SDor, III, 1146 [znaczenie]).

SStp (III, 387) notuje kilka przykładów (9 r.) użycia tego słowa w zabytkach średniowiecznych, np.: 1399 StPPP VIII nr 9314, 1427 ZapWarsz nr 223, 1435 Pozn nr 1651, 1446 ZapWarsz nr 792, 1455 TymŁow 59, 1472 Rost nr 1326. Równie licznie jest ten wyraz reprezentowany w SPolXVI (XI, 197) – 23 przykłady użycia, np.: BierEz – 2 r., Murm, Mymer, BartBydg – 2 r., FalZioł – 2 r., March, RejWiz, RejZwierz, Mącz, SienLek – 2 r., GórnDworz, BudBib. Jest znany także wszystkim późniejszym leksykografom w tym samym, niezmiennym znaczeniu. Już SPolXVI (XI, 197) notuje pierwsze derywaty: krogulaszek, krogulczy, w SL (II, 497) występuje ponadto krogulczyk.

Lak – od XV wieku – 'mieszanka różnych materiałów żywicznych, używana, np. do pieczętowania listów', od XVIII wieku też laka 'żywica z drzew lako-wych' – dziś już wyraz przestarzały. SWil (I, 576) notuje ponadto znaczenie 'roślina z rodziny krzyżowych *Cheiranthus*'. Jest to zapożyczenie pochodzące ostatecznie z Indii, ale przez pośrednictwo języków perskiego (per. lak) i arabskiego (ar. lakk) przyjęte do języków zachodnioeuropejskich (śr.łac. laca, włos. lacca > nm. Lack), a następnie do języka polskiego (Zajączkowski, 1953, 13 – z ar.; SEBr, 289 – z nm. Lack, z łac. i włos. laca, a to z nazwy wschodniej 'gumy – żywicy', ar. per. lakk, lāk; SESł, IV, 29–30 – z nm. Lack 'lak np. do pieczętowania listów; lakier, roślina *Cheiranthus*' [< włos. lacca; śr. łac. laca < ar. lakk < per. lak, ostatecznie z Indii]; SDor, IV, 9–10 – nm. Lack; SMuchl, 74 – z per. lak po francusku laque 'rodzaj żywicy koloru czerwonego' [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 2; SPol XVI, XII, 7–8; Kartoteka SPol XVII i XVIII; SL, II, 583–584; SMick, IV, 8; SWil, I, 576 [znaczenie]).

W słownikach doby staro- i średniopolskiej notowane jest w niewielu zabytkach (SStp, IV, 2–1437 Rost nr 2659; SPolXVI, XII, 7–8 – BielKron – 2 r.: lacha). Obecnie występuje w znaczeniach: 1. 'łatwo topiąca się mieszanka kalamfonii, szelaku, smoły itp., oraz różnych barwników, odlewana w kształcie lasek, używana do pieczętowania listów i paczek, do uszczelniania butelek, słoików',

2. bot. 'Cheiranthus, roślina z rodziny krzyżowych (Cruciferac), o liściach lancetowatych, dużych wonnych kwiatach barwy żółtej, purpurowej lub brunatnej, zebranych w grona'. Derywaty: lakowy, lakować.

Lazur, Lazuryt – w XV wieku 'kamień barwy niebieskiej, lapis lazuli, lazulum' (dziś w tym znaczeniu lazuryt) oraz 'barwnik niebieski', a wtórnie 'cokolwiek koloru niebieskiego, modrego'. „Ostatecznym źródłem jest ar. lāzaward (z per. lādźwārd) 'lazuryt, kamień barwy niebieskiej, lapis lazuli; kolor tego kamienia, barwnik niebieski', skąd śr.łac. lazurium, lasurium, do nas za pośrednictwem śr.nm. lāsūr(e), lāzūr(e) 'ts.'” (za SESł, IV, 83; por. Zajączkowski, 1953, 13 – z ar.; SEBr, 291 – z ar. lazwerd z per.; SDor, IV, 48 – śrdw.łac. lazur, lazurium z ar. lazaward; SMuchl, 75 – po per. ladziwerd i lazuerd 'kamień wschodni lapis lazuli, lazurowy kamień' [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 12; SPolXVI, XII, 68–69; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 594 i 606; SMick, IV, 23; SWil, I, 580 [znaczenie]).

SStp (IV, 12) podaje tylko dwa przykłady użycia tego wyrazu: 1472 Rost nr 28 (Lazur lazurium) i XV p. post. R LIII 67 (Lazur lapis lazuli). W SPolXVI (XII, 68–69) jest notowany cztery razy: FalZioł (3 r.), KlonŻal. Współcześnie wyraz lazur funkcjonuje w następujących znaczeniach: 1. poet. 'kolor niebieski, błękitny; błękit; w znaczeniu węższym: błękit nieba, firmament', 2. szt. a. 'farba przezroczysta nie kryjąca', b. 'barwnik błękitny', natomiast wyraz lazuryt w znaczeniu 'błękit' traktowany jest jako archaizm. Derywaty: lazurek (chem. 'smalta, starta we młynach na mialki proszek' – SWil, I, 580), lazurowy. W SL (II, 594) występuje ponadto czasownik laserować 'u malarzów rzadkim kolorem na gruncie srebrnym lub białym ciągnąć, tak iż ten spodni przegląda', który w SWO (244) jest wyrazem hasłowym. Czasownik ten jest używany w dzisiejszej polszczyźnie w znaczeniu 'powlekać obraz laserunkiem, cienką warstwą przezroczystej farby dla wzmocnienia efektów barwnych'.

Lutnia – 1. 'strunowy instrument muzyczny szarpany, rozpowszechniony w XV–XVII wieku, często w użyciach przenośnych: poezja [...], talent poetycki, także gra na lutni', 2. astron. 'nazwa gwiazdozbioru'. Wyraz lutnia pochodzi z języka arabskiego (ar. al-'ūd – 'instrument z drewna'), stąd przeszedł do języków zachodnioeuropejskich (st.fr. leüt, włos. liuto, śr.w.nm. lūte) i przez pośrednictwo czeskie do języka polskiego (Szydłowska-Ceglowa, 1977, 63–73; Zajączkowski, 1953, 13 – z ar.; SEBr, 304 – z nm. Laute, dawniej lūte, co przez romańskie języki z arabskiego poszło; europejska pożyczka z ar. ūlud; SESł, IV, 389–390 – z śrw. nm. lūte ż., dziś nm. Laute 'ts.' [...] Do nm. wyraz dostał się z języków rom. [włos. liuto, fr. luth, st.fr. leüt]. Źródłem ostatecznym jest ar. al-'ūd 'ts.' [al – rodzajnik, 'ūd – 'drzewo, instrument drewniany, lutnia']; SL, II, 683 – ar. alaud; SDor, IV, 233–234 – śr.g.nm. lūte z włos. liuto, z ar. al'ud = 'drewno, drewniany instrument'; SMuchl, 77 – po arabsku al-'ud [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 84; SPolXVI, VII, 412–414; Kartoteka SpolXVII

i XVIII; SMick, IV, 144; SWil, I, 601 [znaczenie]). „Wg Bas Siat Boh na czes. pośrednictwo wskazuje tylko wczesność zapożyczenia (najpóźniej XIII wiek, bo tylko do tego czasu śr.nm. ū przejmowano jako u), a także podobna forma. Kaes Lehn 34 twierdzi, że o wczesnym zapożyczeniu z niemczyzny świadczy średnio-wieczny sufiks -nia, zamiast późniejszego -a. Tak w języku polskim, jak i we wszystkich słowiańskich nazwa ta opatrzona jest przyrostkiem -nia”. (Szydłowska-Ceglowa 1977, 63).

SStp (IV, 84) rejestruje 5 przykładów z użyciem tego rzeczownika: 1450 RpKapKr, 1471 MPKJ V 90, 1476 AkLit III 108, XV p. post., PF V 8, ib. 9, ca 1500 Erz 39. W materiałach SPolXVI (VII, 412–414) nazwa ta występuje aż 182 razy, w różnych tekstach tłumaczonych i oryginalnych, np.: FalZioł, WróbŻółt, Leop, BielSpr, ModrzBaz, GórnRozm, KochProp, KochW, Calep, GrabowSet, RejZwierc, KochFr, KlónŻal itd. Nazwa lutnia znana jest także wszystkim późniejszym leksykografom. Współcześnie jest używana w znaczeniu ‘strunowego, szarpanego instrumentu muzycznego, znanego w starożytności; w wieku XV–XVII bardzo rozpowszechnionego w całej Europie’. „Na podstawie cytatów SW, szczególnie z utworów polskiego romantyzmu autorstwa Słowackiego, Mickiewicza i Krasińskiego, widać, że lutnia utrzymała w XIX w. walor poetyzmu. Zarejestrowano tu liczne użycia przenośne i znaczenie: ‘symbol twórczości poetyckiej, szczególnie lirycznej (=lira, bardon).’” (Szydłowska-Ceglowa, 1977, 71). Tak więc wyraz lutnia stał się konwencjonalnym znakiem ‘talentu’ oraz ‘twórczości poetyckiej’ i wszedł do kanonu poetyzmów stylistycznych. Słowniki języka polskiego podają liczne derywaty utworzone od słowa lutnia, np.: lutnista, lutnistka, lutnisty, luteńka, lutnik i szereg innych. Już w dobie staropolskiej znane były następujące wyrazy pochodne: lutnik, (lutnista) lutenista, lutynista.

Materac – w XV wieku: ‘poduszka, piernat do podścielania, culcita substramen’, od XVI wieku: ‘worek wypchany włosiem, sianem, trawą, pierzem itd., podścielany na łóżko’. Jest to wyraz pochodzący z języka arabskiego (ar. matrah = ‘poduszka’), który został zapożyczony do języka polskiego przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich (por. włos. materazzo) (Zajączkowski, 1953, 71 – pochodzenie orientalne; SEBr, 325 – włos. materasso i materazzo, ‘poduszka’, co poszło z ar. matrah, ‘poduszka (do siedzenia)’; SDor, IV, 509 – włos. materazzo z ar. matrah = ‘poduszka’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 169; SPolXVI, XIII, 204; SL, III, 57–58 [znaczenie]).

SStp (IV, 169) podaje trzy przykłady użycia tego słowa: 1394 MMAe XV 182, ib. 189, 1437 Wiśł nr 228, s. 89. Wyraz materac upowszechnia się w polszczyźnie od doby średniopolskiej – SPolXVI (XIII, 204) podaje 10 przykładów występowania tego słowa w zabytkach języka polskiego w tym samym znaczeniu (9 r. – materac, 1 r. – materacz: Calep, WyprKr – 4 r., Mącz – 2 r., SkarŻyw, ReszList, KmitaSpit). Wyraz ten jest znany wszystkim późniejszym leksykografom. W SDor (IV, 509) notowany jest w znaczeniu: ‘rodzaj dużej, spłaszczonej

poduszki z płótna, drelichu itp. (czasem gumowej lub skórzanej), wypchanej włosiem, trawą morską, wypełnionej powietrzem lub zawierającej sprężyny; zazwyczaj wyściela się nią łóżka, tapczany, fotele, krzesła itp.’, czyli SDor przedstawia bogatszą charakterystykę semantyczną słowa materac. Notuje także derywaty: materacowy, materacówka – rzem. ‘długa igła używana przy szyciu materaców’ oraz prze. materacowany ‘wykładany, wyścielany materacami’.

Mohorycz – ‘litkup, zwyczaj picia trunku przy zawarciu umowy o kupno, sprzedaż, wymianę itp., celem jej umocnienia, mos potum combibendi propter firmationem venditionis emptionisque’. Wyraz mohorycz pochodzi z języka arabskiego (ar. makhāridj – ‘koszty, wydatki’) – do języka polskiego został zapożyczony przez pośrednictwo ruskie (ukr. mohor’ycz, mohr’ycz); do języków ruskich trafił przez języki tureckie (Zajączkowski, 1953, 64 – przez Ruś ze Wschodu; ostatecznie z ar. macharidż ‘wydatki’; Minikowska, 1980, 90–91; SEBr, 300 – hasło – litkup: przez Ruś ze Wschodu, ostatecznie z ar. maharidż, ‘wydatki’; SDor, IV, 803 – ukr. mohorycz z ar. macháridż = ‘wydatki’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 324 – rutenizm; SPolXVI, XIV, 572 [znaczenie]).

Rzadko używany zarówno w dobie staro-, jak i średniopolskiej. SStp (IV, 324) notuje jeden przykład użycia tego słowa – 1441 AGZ XIV 28, tak samo SPolXVI (XIV, 572) – *Najstarsza księga sądowa wsi Trześniowa 1419–1609*, wyd. H. Polackówna, Lwów 1823, r. 1583, nr 1373 i podaje derywat mohorycznik ‘pośrednik lub świadek umowy kupna – sprzedaży’. W SDor (IV, 803) jest określany mianem wyrazu „dawnego”, używanego regionalnie na kresach wschodnich. SW notuje jeszcze jedno znaczenie wyrazu mohorycz – ‘picie wódki u rodziny panny podczas pierwszej wizyty kawalera starającego się o jej rękę’ (za SDor, IV, 803).

Multan – ‘miecz krótki, prosty, prawdopodobnie obosieczny, gladius brevis neque incurvus, fortasse etiam biceps’. Jest to wyraz pochodzenia tureckiego (Zajączkowski, 1953, 13 – z tur.; SMuchl, 88 – ‘gatunek cienkiej materyi, która się wyrabiała w Persii i Indyi, a mianowicie w mieście multān’; SEBr, 348 – Multany, Wołoszczyzna; SDor, IV, 899 – Multany, dawna nazwa Mołdawii [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 363; SPol XVI, XV, 171; SL, III, 180 [znaczenie]).

Rzadko używany zarówno w dobie staro-, jak i średniopolskiej. SStp (IV, 363) podaje jeden przykład użycia tego słowa – 1500 MMAe XVI nr 1554, tak samo SPolXVI – ZapMaz III T1/388. Jest to wyraz notowany także w SL (III, 180: XVII–XVIII w.) w tym samym znaczeniu. SDor (IV, 899) traktuje wyraz multan jako „historyczny”.

Mumia – ‘zwłoki ludzkie zabalsamowane lub naturalnie wyschnięte używane do badań anatomicznych, corpus defuncti odoribus conditum vel per se ipsum torridum factum, quo ad actus insecundi aperiendique utabatur’. Jest to zapożyczenie z języka arabskiego (ar. mūmiyā), które zapożyczył język turecki, a także języki zachodnioeuropejskie (Zajączkowski, 1953, 13 – z ar.; Stachow-

ski, 1975–1986, II, 129 – ar. *mūmijā* ‘mumia’ > tur. *mūmijā* (1680) mumya (1790) ‘mumia’, wyraz pochodny od n.per. *mūm* ‘wosk’; SWO, 284 – ar. *mūmijā*, ‘mumia; smoła ziemna’ z per. *mūm* ‘wosk’; SDor, IV, 901 – ar. *mūmijā*, z per. *mūm* = ‘wosk’; SMuchl, 89 – wyraz arabski *mumije*, pochodzący z per. *mum* ‘wosk’, albo ‘gatunek żywicy balsamicznej, której niegdyś używano do zastrzeżenia ciała od zepsucia’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 363; SPolXVI, XV, 173–174; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, III, 180; SMick, IV, 468; SWil, I, 688 [znaczenie]).

SStp (IV, 363) podaje jeden przykład użycia tego słowa – 1472 Rost nr 1285. Wyraz *mumia* upowszechnia się w języku polskim od doby średniopolskiej (17 przykładów występowania w zabytkach języka polskiego, np. BielKron – 3 r. w znaczeniu ‘zwłoki ludzkie naturalnie wyschnięte przez przebywanie dłuższy czas w suchym, przewiewnym i dość ciepłym środowisku, np. na piaszczystych pustyniach’; FalZioł – 14 r. w znaczeniu lek. ‘wyschnięte szczątki ludzkie lub zwierzęce, przesycone balsamem, starte w proch, używane jako składnik do lekarstw’). W dobie nowopolskiej obok dawnego znaczenia, pojawiły się nowe: fig. ‘człowiek wyschły, bez energii, jak martwy’; ogr. ‘owoc zeschnięty, wiszący zimną na drzewie owocowym’. We współczesnej polszczyźnie w znaczeniu ‘proces wysychania zwłok zachowujących swój zewnętrzny kształt’ funkcjonuje połączenie hybrydalne utworzone z wyrazów: arabskiego *mūmijā* = ‘mumia’ i łacińskiego *facio* = ‘robię’: *mumifikacja*, *mumifikowanie*, *mumifikować*. Słowniki języka polskiego notują także derywaty przymiotnikowe – *mumiowaty*, *mumiowy*.

Muszkata – bot. ‘orzech muszkatowy, roślina i jej owoce, *Myristica fragrans* Houtt.’ Jest to wyraz pochodzenia arabskiego (Zajączkowski, 1953, 13 – z ar. przez języki zachodnioeuropejskie; SMuchl, 90 – od ar. *misket* ‘mające woń myszki piżma’; SDor, IV, 913–914 – muszkata – fr. *muscat*; muszkata – śrdw.łac. *muscatellum* [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 368; SPolXVI, XV, 219; SL, III, 185 [znaczenie]).

W SStp (IV, 368) jest notowany w następujących zabytkach: 1464 Rost nr 4840, XV p. post. R LIII 68. Oprócz wyrazu *muszkata* w SStp jest zapisane także hasło *muszkata* ‘gatunek słodkiego wina, pochodzącego pierwotnie z Macedonii, *vinum apianum*’ (1448 MonJur II 58). Od XV wieku znany jest również derywat przymiotnikowy – *muszkatowy*. Wyraz *muszkata* upowszechnia się w języku polskim od doby średniopolskiej (23 przykłady występowania w zabytkach języka polskiego: *muszkata* – 21 r., *moszkata* – 1 r., *muszkatum* – 1 r. oraz 55 przykładów użycia przymiotnika *muszkatowy* i 25 użycie słowa *muszkatella* z licznymi derywatami). W SL (III, 185) wyraz *muszkata* jest notowany w znaczeniu ‘owoc drzewa Indyj Wschodnich, wielki jak orzech, zapachu wdzięcznego, który odziany jest powłoką szczególną, nazwaną kwiatem muszkatowym’. Obok słowa *muszkata* używane jest również słowo *muszkata* – 1. ‘wino muszkatowe’, 2. ‘gruszka muszkatowa; najpierwszy w lesie owoc, zapach ma podobny do

piżma' – w SDor (IV, 913–914) wyraz muszkat jest notowany w tym samym znaczeniu, co muszkatel: 1. 'gatunek słodkiego, mocnego wina', 2. 'gałka muszkatołowa', 3. bot. za SWil 'Pelargonium roseum, roślina z rodziny bodziszkowatych (Geraniaceae). SDor (IV, 914) notuje derywaty: muszkatołowy, muszkatołowiec (za SWil); przymiotnik muszkatołowy charakteryzuje jako „dawny”.

Orda (Horda) – 1. 'państwo tatarskie, plemiona tatarskie zorganizowane w rodzaj jednostki państwowej, Tartarorum civitas', 2. 'jedna z kilkunastu odrębnie zorganizowanych wsi królewskich w ziemi halickiej i lwowskiej, zamieszkałych przez ludność służebną zwaną ordyńcami lub kalannymi, unus e quindecim pagis terrae Haliciensis et Leopoliensis, quorum incolae servitute quadam regi obligati erant'. Jest to wyraz pochodzący z języków turecko-tatarskich (por. tur. ordu 'obóz, wojsko', tat. orda 'obóz'), który do języka polskiego został zapożyczony przez pośrednictwo ruskie (ukr. ordá, hordá) – stąd od XVI wieku w polszczyźnie postać oboczna – horda (Minikowska, 1980, 55–56; Reychman, 1950, 126 – z tur.; Stachowski, 1999, 238 – tat. = tur. ordu, ordy 'wojsko, armia'; Stachowski, 1971, 73 – n.osm. ordu 'wojsko, armia'; Stachowski, 1967, 56 – n.osm. ordu; SEBr, 381 – z tat. ordu, 'wojsko', przez Ruś; SESł, I, 429 – za pośrednictwem ukr. ordá, hordá z tur. ordu 'obóz, wojsko'; SWO, 305 – tur. ordu 'obóz, wojsko'; SMuchl, 96 – z tur. ordú 'obóz, poczet tatarski'; SDor, III, 105 i V, 1073 – z tur. ordu = 'obóz, wojsko'; SPas, II, 68 i I, 247 – tur. ordu = 'obóz, wojsko'; SWil, I, 407 – z tat. [znaczenie pochodzenie]; SStp, V, 625–626; SPolXVI, VIII, 364–365; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, III, 578 i II, 186; SMick, III, 35–36; SWil, I, 407 [znaczenie]).

Wyraz ten występuje w zabytkach języka polskiego doby staropolskiej – zwłaszcza w drugim znaczeniu (np.: 1444 AGZ XIV 146, 1452 ib. 352, 1454 ib. 420, ib. 508; w pierwszym znaczeniu – 1492 KodPol I 349), w którym znany jest również derywat ordyniec, hordyniec. SPolXVI (VIII, 364–365) notuje wyraz 116 razy – horda (88 r.), orda (27 r.). W dobie nowopolskiej obok dawnych znaczeń występuje nowsze – 'zgraja, dzika tłuszcza, tłum, gromada'. SWil (I, 407) notuje także znaczenie fig. prze. 'tatarzyn, barbarzyniec, junak' oraz derywat ordynka, hordynka w znaczeniu 'szabla tatarska'. We współczesnej polszczyźnie wyraz orda w znaczeniu 'obozu Tatarów; wojska tatarskiego' jest opatrzony komentarzem „historyczny”.

Orkisz – bot. 'rodzaj zboża, Triticum Spelta L.' Jest to wyraz pochodzenia tureckiego (tur. urkusz – 'jęczmień dziki') (Minikowska, 1980, 126 – potwierdza pochodzenie orientalne; SEBr, 381 – tur. urkusz, 'dziki jęczmień'; SMuchl, 97 – w tat. urkusz 'jęczmień polny'; SDor, V, 1092 – tur. urkusz = 'jęczmień dziki' [znaczenie, pochodzenie]; SStp, V, 628; SPolXVI, XXII, 82; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, III, 581; SWil, I, 922 [znaczenie]).

SStp (V, 628) notuje kilka przykładów użycia tego słowa: 1388 StPPP VIII nr 4861, 1450 RpKapKr, 1460 Rost nr 3331, ca 1465 ib. nr 4579, sim. 1472 ib. nr 954, ca 1500 ib. nr 5352. W SPolXVI (XXII, 82) występuje tylko w dwóch

zabytkach: BudBib, GostGosp. Późniejsze opracowania leksykograficzne notują wyraz orkisz, a także derywat przymiotnikowy orkiszowy. We współczesnej polszczyźnie zapożyczenie to występuje w znaczeniu bot. a. ‘odmiana jęczmienia nagoziarnistego nazywana również ryżową, o ziarnie grubym, nie zrosniętym z plewkami’, b. ‘odmiana pszenicy odznaczająca się szerokim osadzeniem kłosów na osadce kłosowej’.

Papuga – zool. ‘*Psittacus erithacus* L.’ Jest to wyraz pochodzenia arabskiego (ar. *babbaghā*), który przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich został zapożyczony do języka polskiego (Zajączkowski, 1953, 14 – z ar.; SEBr, 395 – ze Wschodu [ar. *babbaghā*], hiszp. *papagajo* [nm. *Papagei*], włos. *papagal-lo*; SL, IV, 43 – ar. *babagha*; SDor, VI, 103 – prawdopodobnie tur. *papagan* z ar. *babaga*; SMuchl, 100 – z ar. – per. *babag’a*, stąd w hiszp. *papagajo* i w nm. *papagey* [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VI, 37; SPolXVI, XXIII, 243–244; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SPas, II, 94; SMick, VI, 51; SWil, I, 967 [znaczenie]).

SStp (VI, 37) notuje użycie tego wyrazu w następujących zabytkach: 1471 R XXIII 283, 1472 Rost nr 1378, sim. XV p. post. PF V 30 oraz podaje derywat przymiotnikowy – papuży. Słowo papuga jest notowane w SPolXVI (XXIII, 243–244) 13 r. (np.: Murm, Calep, Mymer, KmitaSpit – 2 r., RejWiz, Mącz, BielSat, GostGospSieb – 2 r.) wraz z licznymi derywatami: papużany, papużasty, papużkowy, papużny, papuży, papużka. W późniejszych słownikach wyraz papuga jest zapisywany w podstawowym znaczeniu, czyli ‘ptaka z rzędu *Psittaciformes*’, a ponadto w dobie nowopolskiej notowane są nowe znaczenia: fig. ‘człowiek gadający bez sensu, wymawiający tylko wyrazy, których sam nie rozumie i drudzy go nie rozumieją (prawie wyłącznie używa się mówiąc o kobietach)’ – SWil (I, 967) oraz wiech. ‘bileter w kinie’ – SDor (VI, 103).

Pomarańcza – bot. ‘pomarańczka, *Citrus Bigaradia* Duh.’ Jest to zapożyczenie z języka arabskiego *nāranġa*, *naranġa* (sg.) od *nāranġ*, *naranġ* (pl.) ‘gorzkie pomarańcze’ (wyraz ar. ma natomiast swoje źródło w per. *nārang* ‘pomarańcza’), które do polszczyzny dotarło przez pośrednictwo języków romańskich – por. włos. *pomancia* od *pomo* ‘jabłko’; łac. *pomum* ‘owoc’ i włos. *arancia* ‘pomarańcza’ (Turek, 2001, 336; Zajączkowski, 1953, 14 – z ar.; SMuchl, 105 – per. *narendź*, włos. *narancio*, *arancio*; SL, IV, 319 – włos. *pomo d’Arancio*; SDor, VI, 926 – włos. *pomo* = jabłko + *arancia* = pomarańcza (z ar.) [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VI, 364; SPolXVI, XXVII, 172–173; SMick, VI, 378; SWil, II, 1116 [znaczenie]).

SStp (VI, 364) podaje tylko jeden przykład występowania tego słowa: 1484 Rost nr 6382. Częściej notuje je SPolXVI (XXVII, 172–173), który podaje 14 przykładów jego użycia (*pomorańcza* – 10 r., *pomarańcza* – 4r.) w następujących zabytkach języka polskiego: *pomor-* Murm, FalZioł (2 r.), RejWiz (2 r.), RejZwierz (2 r.), SienLek (2 r.), Mącz; *pomar-* BartBydg, BielKron, Calep, Mącz; potwierdza jego odmienność oraz notuje derywaty: *pomorańczowy*, *pomarańczowy* [*pomarańcowy*, *pomarańczewy*]. Hasło *pomarańcza* w tym samym

znaczeniu notują późniejsze słowniki języka polskiego (SL, IV, 319; SMick, VI, 378; SWil, II, 1116; SDor, VI, 926), podając zarazem dużą liczbę nowych derywatów: pomarańczarnia, pomarańczowiec, pomarańczak, pomarańczka, pomarańczowaty, pomarańczówka, pomarańczowożółty, pomarańczowoczerwony, ciemnopomarańczowy.

Roztruchan, Roztuchan – ‘wielki kielich, wielka czasza, magnus calix, magna patera’. Jest to wyraz pochodzący z języków tureckich (por. czagat. tostakan ‘drewniana miska’, kazach. tustayan ‘szklanka, czerpak’) i zapożyczony do języka polskiego przez pośrednictwo ruskie (st.rus. dostakanъ ‘kielich, szklanka’) (Minikowska, 1980, 107–108; SEBr, 463 – z tursko-tat. tostakan, ‘misa’, kirgiz. tustahan, ‘szklanka’; SWO, 371 – tur. tustahan ‘misa’; SDor, VII, 1304 – tur. tustagan = ‘misa’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VII, 498; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, V, 144; SWil, II, 1364 [znaczenie]).

W SStp (VII, 498) podawanych jest wiele przykładów użycia tego słowa występującego w licznych odmiankach: rostuchan, dostuchan, hostruchan, rostruchan, np.: 1393 MMAe XV 164, 1420 CracArt nr 214, 1436 StPPP II nr 2661, 1447 ib. nr 3284, 1448 AGZ XIII 279, 1450 RpKapKr i w innych – łącznie 12 przykładów z fleksją polską i 2 z fleksją łacińską). W późniejszych opracowaniach leksykograficznych wyraz roztruchan notowany jest w tym samym znaczeniu (w Kartotece SPolXVI – 1 raz), ale we współczesnej polszczyźnie jest to już archaizm (por. SDor, VII, 1304 – „roztruchan daw. ‘wielki, ozdobny kielich do wina i miodu’”). Słowniki notują także formę zdrobniąłą – roztruchanik.

Sandał – ‘drewno drzewa sandałowego’. Jest to wyraz pochodzenia perskiego, który przez język arabski, a następnie przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich został zapożyczony do języka polskiego (Zajączkowski, 1953, 14 – z ar.; Stachowski, 1975–1986, III, 61 – tur. sandal, ‘drzewo sandałowe; ławka, siedzenie, fotel, krzesło’ < ar. şandal ‘drzewo sandałowe’ < n.per. čändäl < st.ind. čandana ‘ts.’; SMuchl, 114 – z ar. sandāl ‘imię trzech gatunków drzewa pachnącego z Indyi wschodnich, biały, żółty i czerwony’; SDor, VIII, 60 – sandał: łac. sandalium z gr. sándalon; sandałowiec: śrdw.łac. sandalum z gr. sántalon [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VIII, 123; Kartoteka SPolXVI; SL, V, 218; SWil, II, 1452 [znaczenie]).

Jest notowany już w dobie staropolskiej na przykładzie jednego zabytku – 1472 Rost nr 1800. W znaczeniu ‘drzewa sandałowego’ jest znany późniejszym leksykografom (SL, V, 218; SWil, II, 1452; SDor, VIII, 60 – sandałowiec). SDor (VIII, 60) notuje derywaty: sandałowy, sandałowaty. W polszczyźnie przyjęło się jeszcze inne znaczenie słowa sandał, funkcjonujące od doby średniopolskiej po współczesność, mianowicie: ‘rodzaj obuwia składającego się z samej podeszwy’ (por. SL, V, 218; SMuchl, 114 – z per. sandel ‘obuwie z podeszwy jednej, do którego są przywiązane rzemyki, w które się wkłada noga’).

Sołtan – ‘władca panujący w krajach muzułmańskich, nomen imperatoris in civitatibus Mahumedanis’. Jest to wyraz pochodzenia arabskiego (ar. sultān), który został zapożyczony do języka tureckiego (tur. sultan) i przez pośrednictwo ruskie lub bezpośrednio do języka polskiego (Stachowski, 1975–1986, III, 82–83 – ar. sultān ‘książę, sułtan’+ ż. ‘siła, moc, władza; panowanie, rządzenie; pełnomocnictwo, upoważnienie; legitymacja; sułtan > tur. sultan ‘książę, sułtan’; język rosyjski zna dwie formy: st.rus. saltan i nowsze, pochodzenia osmańskiego sultan – por. С. А. Алхазраджи, 1977, 152–153; Minikowska, 1980, 8 – zapożyczenie bezpośrednio z języka tur.; Stachowski, 1971, 84 – w osm.-tur. sultan ‘sułtan, władca turecki’ z ar. sultān ‘władca’; Stachowski, 1999, 243 – tur. z ar. sultān ‘władca państwa tureckiego’; SEBr, 525; SWO, 404 – tur. ‘władca’ z ar. sultān ‘władca; władza’; SPas, II, 391 – tur. sułtan = ‘władca’, z ar. sultan = ‘panowanie’; SDor, VIII, 910–911 – tur. sultan = ‘władca’; SMuchl, 123 – wyraz ar. sultān w adaptacji tur.; SL, V, 501–502 – z ar. [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VIII, 505; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, VIII, 422–423; SWil, II, 1598 [znaczenie]).

SStp (VIII, 505) notuje tylko dwa przykłady użycia słowa sołtan – 1500 ListTat 174, 1500 MMAe XIV 469. W dobie średniopolskiej, oprócz hasła sołtan, notowane jest już sułtan, którego frekwencja użycia jest większa niż sołtana. W dobie tej można odnotować derywaty: sołtanow, sułtanow (Kartoteka SPolXVI), sułtaństwo, sułtanka, sułtanowy, sułtański (Kartoteka SPolXVII i XVIII). Sułtan jest to prawdopodobnie zapożyczenie bezpośrednie ze Wschodu – późniejsze; natomiast sołtan to zapożyczenie przez pośrednictwo ruskie – wcześniejsze. Słowo sołtan nie jest spotykane w dobie nowopolskiej, zostało wyparte przez wyraz sułtan. W tejże dobie, oprócz dawnego znaczenia, używane jest nowe: indyw. ‘koń arabski lub turecki’ (por. SDor, VIII, 910). Pojawiają się także nowe derywaty: sułtana, sułtanowa, sułtanowski, sułtanat. SWil (II, 1598) notuje także: sułtanicz ‘syn sułtana’, sułtanina ‘moneta’ a. złota w Algierze, b. w Tunis.

SStp (VIII, 505) pod hasłem sołtan notuje wyrażenie *Mahometowy grob* – „Jezdził brath moy Iamhvrczi soltan do Mahometowego grobv” 1500 ListTat 174. Jednakże hasło Mahomet pojawia się dopiero w SPolXVI (XIII, 18–21).

Syrop – ‘słodki napój leczniczy, suavis potio medicata, sirupus’. Jest to wyraz pochodzący z języka arabskiego (ar. šarab – ‘napój’), który przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich został zapożyczony do języka polskiego (Zajączkowski, 1953, 14 i 40 – źródło ar.; do języka polskiego przeszedł przez języki romańskie i niemiecki; SMuchl, 124 – pochodzenie per. szyr-āb, szyr przymiotnik skrócony z szirin ‘słodki, cukrowy’ i ab ‘woda’, stąd ar. szurúb, szarab; SL, V, 539 – ar. serop, per. scherbet; SDor, VIII, 983 – śrdw.łac. sirupus = ‘napój’, z ar. [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VIII, 525; Kartoteka SPolXVI [znaczenie]).

SStp (VIII, 525) notuje tylko jeden przykład użycia tego słowa: ca 1500 Erz 104. SL (V, 539) podaje następujące znaczenie wyrazu syrop – ‘sok cukrowy gęsto uwarzony...’ (używany w celach leczniczych) i derywaty: syropek, syropowy. SDor (VIII, 983) notuje dwa znaczenia tego wyrazu: 1. ‘stężony roztwór cukru w wodzie lub w soku owocowym’, 2. ‘lekarstwo zawierające syrop’ oraz derywat – syropowaty.

Szach – w SStp (VIII, 527) wyraz szach jest notowany w trzech znaczeniach: 1. ‘figura król w grze w szachy, rex in ludo scacchiorum’ (1449 R XXV 164, XV med. SKJRp I 57; 2. pl. tantum ‘gra w szachy, ludus scacchiorum’ (XV p. pr. R XVI 343); 3. corruptum, może pro szos ‘podatek płacony przez miasta na rzecz panującego (szos królewski), vectigal ab urbium incolis regi pendit solitum’ (1452 Przem II nr 1060). W znaczeniu ‘monarcha, rządca w całej Azji’ wyraz szach jest charakteryzowany w dobie średniopolskiej (por. SL, V, 541–542). W dzisiejszej polszczyźnie przypisuje się mu cztery znaczenia: 1. ‘monarcha w Iranie i niektórych krajach muzułmańskiego Wschodu, tytuł tego monarchy’, 2. tylko w pl. ‘gra umysłowa prowadzona na szachownicy przez dwóch przeciwników, z których każdy dysponuje 16 figurami, celem tej gry jest danie mata królowi przeciwnika’, 3. tylko w pl. ‘komplet figur do tej gry’, 4. ‘w grze w szachy pozycja atakująca przeciwnikowi króla lub królową’. SDor (VIII, 994–996) notuje również słowo szach (nieodmienne) w znaczeniu ‘szybki ruch, szybka praca (zwykle w wyrażeniu: szach mach)’. Słowo szach tworzy liczne derywaty, notowane w historycznych słownikach języka polskiego, np.: szachista, szachistka, szachować, szachować się, szachowanie, szachownica, szachownicowy, szachownicza, szachowniczy, szachowy i szereg innych. Pochodzi z języka perskiego (per. *szāh* – ‘król’) (Stachowski, 1999, 243 – tur. z per. *šāh* ‘władca perski’; SWO, 410 – per. *szāh* ‘król’; SPas, II, 43 – per. *szāh* = ‘król, władca’; SL, V, 541–542; SDor, VIII, 994–996 – per. *szāh* = ‘król, władca’; SMuchl, 125 – z per. *szah* ‘król’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VIII, 527; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, VIII, 455; SWil, II, 1611 [znaczenie]).

Szuba – ‘rodzaj wierzchniej sukni, długiej z rękawami, podbitej futrem, genus vestis exterioris, longae, manuleatae, pelle munitae’. Jest to wyraz pochodzący z języka arabskiego (ar. *šūpa* ‘krótkie przykrycie futrzane, szuba’) (Reychman, 1950, 123; SMuchl, 129 – w ar. *dziubba*, w tur. *džuppá*, *džuppé* ‘suknia krótka, podbita futrem’; SL, V, 618 – tur. *dziebe* [znaczenie, pochodzenie]; SStp, VIII, 583; Kartoteka SPolXVI; SDor, VIII, 1194 [znaczenie]).

SStp (VIII, 583) notuje liczne przykłady występowania tego słowa w zabytkach doby staropolskiej, np.: 1413 KsMaz I nr 2030, 1430 ArchCastrCrac IV 71, 506, 1432 Kościan nr 1424, 1433 StPPP II nr 2480, 1466 ib. nr 3858, 1472 RachKról 100, XV p. post. Kałużn 272 (13 razy z fleksją polską, 1 raz z fleksją łacińską). W tym samym znaczeniu wyraz szuba jest notowany także przez inne

słowniki języka polskiego. SL (V, 618) wymienia derywaty: szubka, szubić. W SDor (VIII, 1194) opisuje się szubę jako wyraz „przestarzały”.

Szłyk (Baszłyk) – ‘kapuza na głowę’. Wyraz pochodzi z języków turecko-tatarskich (por. tur. basz ‘głowa’ i sufiks -łyk; tat. bašlyk ‘nakrycie na głowę’). Do języka polskiego został zapożyczony przez pośrednictwo ruskie, por. ukr., ros. šlyk ‘rodzaj czapki’, brus. šlyk ‘ts.’), stąd forma skrócona szłyk (Zajączkowski, 1953, 38 – z tur.; Klemensiewicz, 1985, II, 348; Minikowska, 1980, 116; SEBr, 18 – od tur. basz, ‘głowa’ [...] skrócone na Rusi w szłyk i 550; SMuchl, 128 – z tur. baszłyk ‘co służy do pokrycia głowy’, od basz ‘głowa’ i łyk ‘zakończenie oznaczające własność, jakość’; SDor, I, 369 – ros. z tur. baszłyk, od basz = ‘głowa’ [znaczenie, pochodzenie]; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SpolXVII i XVIII; SL, V, 597–598; SWil, II, 1639 [znaczenie]).

W SStp słowa brak, chociaż do doby staropolskiej zostało zaliczone przez Klemensiewicza (1985, II, 348). W Kartotece SPolXVI jest notowane trzy razy (Calep, KochPieś, RejWiz). SDor (I, 369) notuje ten wyraz w znaczeniu ‘rodzaj ciepłego kaptura o długich patkach do zawiązywania dokoła szyi; noszą go (głównie w ZSRR) w zimie przeważnie mężczyźni wkładając na czapkę lub układając na szyi w kształcie wysokiego kołnierza’.

Tabor – w XV wieku ‘obóz wojskowy osłonięty wozami, castra curribus cincta’. Jest to wyraz pochodzenia tureckiego, który do języka polskiego dotarł przez pośrednictwo języków: węgierskiego (tábor) i czeskiego (tabor) (Reychman, 1951, 206; SEBr, 563 – węg. tábor [tak samo tur. na całym Bałkanie i Rusi]; SMuchl, 130 – w tur. tābor wzięty z polskiego; SWO, 415 – czes. tábor ‘obóz; wiec’; SDor, IX, 5 – czes. tábor [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IX, 80; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SPas, II, 467; SL, V, 636; SL, VI, 626 i 918; SMick, IX, 6; SWil, II, 1791 [znaczenie]).

SStp (IX, 80) podaje jeden zabytek języka polskiego, w którym to słowo występuje – 1424 StPPP II nr 1999 (3 r.). Wyraz tabor upowszechnia się w polszczyźnie od doby średniopolskiej. W dobie nowopolskiej (za SWil, II, 1791) notowany jest w znaczeniach: 1. ‘u Kozaków otoczenie wojska wozami, zza których jak zza wołów się bronią’ (dziś już przestarzałe – por. SDor, IX, 5), 2. ‘obóz’, 3. prze. ‘namiot’, 4. ‘pastuszy; przenośna owczarnia, hurty’, 5. ‘w ogólności, mnogość ludzi, bydła, naładowanych wozów lub pak rozmaitych, kiedy wojsko albo lud pasterski przenosi się z jednego miejsca w drugie’ (w SDor, IX, 5 – ‘liczna grupa ludzi wędrujących wspólnie lub zgromadzonych na jakimś postoju’), 6. a. blm. m. mit. ‘jedno z imion słowiańskiego boga wojny, pokrewne z Dawory, Tor, Tork, Tur, Wtór’, 7. u. blm. m. geogr. ‘góra w Palestynie’. Tworzy liczne derywaty, np.: taborowy, taborny, taborować (po dodaniu prefiksów: utaborować, otaborować, wytaborować, zataborować), taborzanin.

Tafta – ‘tkanina jedwabna, pannus sericus’. To nazwa materiału pochodząca z języka perskiego, a następnie przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich (romańskich) zapożyczona do języka polskiego (Zajączkowski, 1953,

14 – z ar.; Stachowski, 1971, 87 – z osm.-tur. tafta ‘materiał’, z per. taftä ‘rodzaj jedwabnej tkaniny’; SEBr, 563 – nm. fr. taffetas, z per.; SDor, IX, 10 – fr. taffetas z per.; SMuchl, 130 – z per. tafté właściwie ‘lśniący się, lśniaca się tkanina’; SWil, II, 1688 – z włos. [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IX, 81; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, V, 638 [znaczenie]).

Bardzo często (15 r.) występuje w zabytkach doby staropolskiej, np.: 1419 SprKHS IV 66, 1483 MPH V 943, 1472 RachKról 72, 1482 SkarbMaz nr 802 i w innych. W tym samym znaczeniu jest notowany również w późniejszych opracowaniach leksykograficznych (w SWil, II, 1688 ponadto: fig. prze. ‘chorągiew’, prze. ‘wstęga’). Tworzy derywaty – tafciany (znany już w dobie staropolskiej) oraz taftowy.

Tebinki, Tybinki – pl. tantum ‘płaty skóry wiszące u siodła dla ochrony nóg przed tarciem o rzemienie strzemion, partes corii e sella equestrii pendentis, quibus pedes atterendo non sauciantur’. Jest to wyraz pochodzenia tureckiego (por. kazach. tebanğı), który do języka polskiego został zapożyczony przez pośrednictwo ruskie (por. ukr. tybenьky) (Minikowska, 1980, 117; Zajączkowski, 1953, 13 – z tur.; Stachowski, 1999, 244 – tur. *tebengi, tepengi ‘podpręg u siodła; skórzana nakładka pod siodłem [po bokach konia]’; SEBr, 567 – z tur. tébéngü; SPas, II, 480 – ros. tiebienki; SDor, IX, 78–79 – ros. tiebienki z tur. tébéngü; SMuchl, 133 – z tur. tāban, tabān ‘podeszwa u obóvia i także podeszwa nogi’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IX, 244; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, V, 660; SWil, II, 1697 [znaczenie]).

W SStp (IX, 244) jest notowany tylko w dwóch zabytkach: ca 1420 WokTryd nr 175, 1437 Wiśł nr 228 s. 89 – ciebienki). Jest to wyraz znany w tym samym znaczeniu wszystkim późniejszym opracowaniom leksykograficznym (ponadto w SWil, II, 1697 fig. ‘część ciała, która siedząc opiera się na siodle’). We współczesnej polszczyźnie jest to archaizm (por. SDor, IX, 78–79 daw. ‘frędzle, ozdoby, zwykle skórzane, wiszące u siodła’). Słowniki nie notują derywatów.

Towar – w XV wieku ‘rzeczy ruchome przeznaczone do kupna, sprzedaży, wymiany, ea, quae veneunt emunturque’. „Już w najstarszych zabytkach językowych tureckich, pochodzących z Turkiestanu chińskiego występuje wyraz tawar ‘rzeczy posiadane, majątek ruchomy’, stąd już u Mahmuda Kaszgarskiego (druga połowa XI w.) poświadczono tawar-čy ‘tragarz przenoszący ciężary’, później w tureckich dialektach tawar ‘bydło’ (jako majątek koczowników). Analogię semantyczną tworzy tu arabskie māl ‘dobytek’ i ‘bydło’. Postać zlabializowaną towar zawdzięczamy może Kipczakom, skoro w grupie kipczackiej (kar.) wyraz ten występuje w formie tuwar ‘bydło.’” (Zajączkowski, 1953, 44; por. SEBr, 574 – prasłowiańskie, ze Wschodu...; SMuchl, 135 – Turcy z naszego zrobili wyraz tawar, dawar w znaczeniu ‘bydła’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp; IX, 174–175; Kartoteka SPolXVI; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, V, 688–689; SDor, IX, 199–200 [znaczenie]).

Jest to wyraz bardzo licznie reprezentowany w zabytkach doby staropolskiej, np.: 1440 AGZ XII 79, 1442 MonJur III 96, 1443 AGZ XIV 115, 1449 MonJur III 176, 1444 AGZ XII 127, 1447 MonJur III 156, 1479 KodPol IV 163 etc. W późniejszych opracowaniach leksykograficznych występuje w tym samym znaczeniu, z tym, że zmienił się przedmiot handlu, por. SDor (IX, 199) – ‘produkt pracy ludzkiej przeznaczony na sprzedaż, mający wartość użytkową, wymienną’. Wyraz tworzy derywaty: towarek, towarny (SL, V, 688–689), towarowiec, towarowość, towarowy, towarówka (SDor, IX, 200–201). SDor (IX, 199) potwierdza występowanie wyrazu towar w związkach frazeologicznych, np.: ‘handel żywym towarem’.

1.2.4. „PRAWDOPODOBNE” ORIENTALIZMY

Do zapożyczeń niedostatecznie umotywowanych zalicza się te, co do których nie ma przekonujących dowodów potwierdzających ich orientalne pochodzenie, czy to ze względu na sprzeczne opinie slawistów i orientalistów na temat analizowanych zapożyczeń, czy też w przypadku, gdy informacje dotyczące etymologii tych wyrazów pochodzą jedynie z SEBr bądź SMuchl².

Do prawdopodobnych orientalizmów można zaliczyć następujące wyrazy: bojarzyn (Minikowska, 1980, 27–28 – w nowszych słownikach etymologicznych języka ros. przeważa pogląd, że bojarinъ jest ogśłow. derywatem od psł. *bojъ [por. KES 55, ES]; SEBr, 34–35 – najwcześniejsza pożyczka polska z rus. [...] cerk. bolarin, bolare (pl.) jest awarsko-bułg. nazwą ‘wielmożów’, od tur. bojlu, ‘wysoki’; SESł, I, 39 – zapewne pożyczka orientalna, co do źródła nie ma zgody. Por. Korsch AslPh IX 492, Vasmer RS VI 193, Sobolevskij RFV LXXI 440; SMuchl, 12 – w tur. bujar o panach polskich), chmiel (SEBr, 180 – ogólnosłowiańska pożyczka, jedna z bardzo niewielu, co ze Wschodu pochodzą; SEB, I, 138 – w słowiańskim zapożyczenie [wędrowne, stare] z germ. humeli ‘szyszki chmielu, wywar z nich’; SMuchl, 17 – per. chimel), chusta (SESł, I, 89–90 – pewnej etymologii nie ma. Geografia wyrazu i chwiejność postaci głosowej przemawia za zdaniem Vasmera [GS 216 uw. 1, RS III 270] i Wędkiewicza MRI 265, że jest to pożyczka za pośrednictwem ukr. fústa, chvústa, chústa, co z rum. fustă ‘chusta’ [...] W rum. pożyczka orientalna, która jako nazwa przedmiotu handlu rozeszła się po całej Europie, por. Lokotsch EW 49–50;

² Por. Zajączkowski (1953, 13): u Muchlińskiego „na 1000 haseł – tylko najwyżej 500 pozycji to właściwe zapożyczenia z języków orientalnych”; ib. 35 – o *Słowniku etymologicznym* Brücknera – „Słownik ten mieści w sobie obfity, choć wcale nie wyczerpujący materiał leksykalny, pochodzący ze Wschodu, a stanowiący zapożyczenia z języka arabskiego, perskiego, tureckiego. Niestety opracowanie etymologiczne tych pożyczek [...] po większej części zawodzi. Pomijamy już rażące wprost pomieszanie tak różnych pojęć, jak arabski, perski, turecki lub „tatarski”, a nawet „turski” (!), przy wyprowadzaniu poszczególnych etymologii oraz daleko posuniętą niedokładność pisowni przytaczanych wyrazów wschodnich”.

SEB, I, 162 – tylko pol. [...] Nie ma nic wspólnego z [młodszym, od nazwy tkaniny] bułg. fústa, ‘spódnica’, alb. fustë, n.gr. fusta, rum. fusta ‘ts.’), ciwun (Minikowska, 1980, 37 – rutenizm [...] Do st.rus. wyraz dostał się ze st.skand. thjōnn ‘sługa’ [por. BrSE, VasES, KarSWO]; SL, I, 315 – z skand. thion, thiun = ‘sługa’; ros. тiунь, тiвунь z tat.; SWil, I, 173 – z ros.; SDor, I, 1020 – brus. ciwun = ‘karbowy’), czasza (SESł, I, 114 – etymologia niepewna, istnieje możliwość pożyczki irańskiej [Berneker SEW 137, Iljinskij PG 33]; przeciw temu Meillet RS II 66–67; SMuchl, 19 – ar. tās ‘kubek, naczynie do picia, właściwie filiżanka do kawy’; SEB, I, 217 – ogśłow.; *kēuk’-y-ā), czobot (SEBr, 80 – ruskie ma być pożyczką tur., ale kazań. czabata to raczej pożyczka z ruskiego, niż odwrotnie; SPolXVI, IV, 228 – z ukraińskiego; SEB, I, 233 – niejasną drogą z włos. ciabatta ‘rodzaj buta’ [...] Niezasadnie podejrzewano tu zapożyczenie st.rus. z tur.-tat.; SMuchl, 17 – z per. czobotan i czopotan, ‘bóty wielkie, które się nakładają na trzewiki’), jałacie (SESł, I, 493–494 – etymologia niepewna [...] Wyraz ten zestawiany przez Brücknera [por. też Nehring AslPh VII 292] z sch. âl ‘bieda, nieszczęście’, kajkawskie jâl ‘zazdrość, zawiść’, słoweń. jâl ‘ts.’, jâlen ‘zazdrosny’ [...], jest raczej pożyczką orientálną; Zajączkowski, 1953, 54–55 przytacza z języków tur. jałak ‘bezczelny, arogant; gaduła; gamoń’, nie wykluczając też na gruncie tur. postaci z wygłosowym -t; SEB, I, 570 – całkiem niejasne), kabat (SEBr, 211 – słowo czeskie [również w znaczeniu ‘więzienia, kłody’] i polskie, dostało się w XVI wieku i do Moskwy. Wywodzą je z bizant. gr. kabadēs, ‘suknia’, ależ Grek wymawiał b jak w; istotnie też pd.-słow. kawad [bułg. srb.], z n.gr. kobadi przejęto; dawne kabades wywodzili Grecy z per. kaba ‘płaszcz’. Nasz kabat więc nie stąd, lecz z Zachodu chyba przywędrował; SESł, II, 9–10 – wyraz wędrowny, zaświadczony już w śr.gr. i n.gr. [stąd sch. kāvād ‘turecki jedwabny strój kobiecy’, bułg. dial. kavád ‘rodzaj kamizelki kobiecej’]. Ostateczną podstawą tych wyrazów jest per. kabā ‘rodzaj krótkiego kaftanu’; SEB, I, 602 – zapożyczone z nieznanego źródła orientálnego? z czasu wypraw krzyżowych?; SMuchl, 49 – z per. kabā, zdr. kabaczé ‘suknia otwarta zupełnie z przodu’; SDor, III, 450 – ukr. kabat z per. kaba = ‘płaszcz’), kozera (SESł, III, 28–29 – historia i geografia wskazują na możliwość pożyczki z Rusi. Wyraz rus. nie jest etymologicznie jednolity. Kozyrъ w znaczeniu ‘atut’ jest pożyczką, najprawdopodobniej orientálną, por. tur. koz ‘ts.’ [stąd chyba rum. coz, n.gr. □óçt ‘ts.’; z ros. zapożyczone: kirgiskie közör ‘gra w karty’, kazańsko-tat. kuzyr ‘atut’, kałmuckie közr]; por. SEB, I, 805), kułak (SESł, III, 356–357 – geografia i historia wyrazu przemawia za pożyczką z Rusi [p. rodzime pięść]. Wyraz ruski jest najprawdopodobniej pożyczką orientálną. Vasmer REW I 687 wypro-wadzał z turko-tat. kulak ‘pięść’ [...]; SEB, I, 852 – ukr. kułák ‘pięść’, podobno z tur.-tat. [por. osm. kol ‘ręka’, ale kulak ‘ucho’; SDor, III, 1284 – węg. kulak – Brückn.; Zaręba, 1951, 121 – z języka węgierskiego; SMuchl, 71 – z tur. ku-łák ‘ucho’), kum (Minikowska, 1980, 84 i 126 – wyraz o niepewnym pocho-

dzeniu; SEBr, 281 – do nas przez Ruś przyszło, z tur. kuma ‘kochanka, nałożnica’; SDor, III, 1285 – za Brücknerem – por. ros. kum, tur. kuma = ‘kochanka’; SMuchl, 71–2 – wahania co do pochodzenia), lilia (SEBr, 299 – fr. lilas, włos. lilac, z tur. leilak; SESł, IV, 256–257 – z śr.nm. lilje, st.w.nm. lilja z łac. lilia pl. od līlium [znaczenie, pochodzenie]; SStp, IV, 50; SPolXVI, XII, 248–250; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 639; SMick, IV, 72; SWil, I, 590; SDor, IV, 139–141 [znaczenie]), łobuzie (SESł, V, 129 – pożyczka perska według Petersona KZ XLVI 146–150. Nie widać podstaw p. ostatnio Mayrhofer KEWA II 104, Frisk EW II 67), namiot (SEBr, 354 – ze Wschodu przybyła, ostjackie nāmat, ‘pilśń na kibitce’, afgańskie namd), pigwa (SEBr, 413 – ze Wschodu, od Persów; SMuchl, 102–103 – w per. pihi, w tur. ajwā; SDor, VI, 375 – st.g.nm. figa z łac. ficus), rtęć (SEBr, 466 – ma pochodzić z tur. ar. utarid, lecz skądżeż w takim razie nosówka polska?; SMuchl, 109 – z ar. ‘utārid ‘merkuriusz planeta i metal’ [...] w tur. Dżywé [...] w per. żywé), talaga (SEBr, 568 – tur. talika; SMuchl, 133 – z tur. talika; słowniki historyczne języka polskiego wskazują na pochodzenie ruskie), tłumacz (SEBr, 572 – ogólnie słowiańska pożyczka wschodnia: kumańskie [połowieckie] tolmacz i telmacz, tur. [północne, nie osmańskie] tilmacz; węg. tolmács; SMuchl, 134 – w tat. tołmas i tołmacz, w nm. Tollmetscher, w ar. ter-dżman drogoman, ‘tłumacz’).

1.3. KRYTERIUM POCHODZENIA

Zapożyczenia wschodnie docierały do języka polskiego dwiema drogami: wprost ze Wschodu (bezpośrednio) lub za pośrednictwem języków wschodniej i południowo-wschodniej Europy oraz przez Zachód za pośrednictwem języków Europy zachodniej i środkowej (przeważnie wyrazy arabskie, które dostały się do języków europejskich dzięki wybitnemu stanowisku Arabów w średniowieczu – por. Szydłowska-Cegłowa, 1977, 54).

Słownictwo zapożyczone z języków orientalnych w dobie staropolskiej można podzielić na zapożyczenia pochodzące z: 1. języka tureckiego (a. bezpośrednio, b. pośrednio: pośrednictwo języków ruskich, węgierskiego, czeskiego), 2. języka arabskiego (a. pośrednio: pośrednictwo języków zachodnio- i środkowoeuropejskich lub języka tureckiego), 3. języka perskiego (a. pośrednio: pośrednictwo języków zachodnio- i środkowoeuropejskich lub języka tureckiego)³.

1.3.1. ZAPOŻYCZENIA Z JĘZYKA TURECKIEGO

Zapożyczenia z języka tureckiego dzielą się na:

³ Zarówno język źródłowy, jak i języki pośredniczące w procesie zapożyczenia określonych wyrazów przyjęto na podstawie ustaleń orientalistów i slawistów.

a) (prawdopodobnie) bezpośrednio: altambas (tur. altyn + bez), basalyk (hipotetyczna forma: tur. basu + -lyk; za Zajączkowskim; Minikowska podaje też tur. tat. bašakly), karbuz/karbusz (tur. karpuz; późniejsze arbuz/harbusz – kumań. charbusz, ukr. harbúz), kaftan (tur. kaftan), krogulec, multan.

b) pośrednie⁴:

– pośrednictwo ruskie: ataman, bachmat (ar. bahim + tur. at, ukr. bachm'at z tat.), buława (tur.-tat. buław(a), ukr. buławá), dera (tur. čerge, ukr. dérha, džérha), jarmułka (tur. ja(g)murluk, ukr. jarmúlka), kiwior, kiwier (tur., rus. kiwier), kobierz (-ec) (kipczacko-tur. köwer, köbez bezpośr. lub pośr. ruskie), kozak (tur.-tat. kazak, ukr. koz'ak), orda (tur.-tat. ordu, ukr. ordá, hordá), roztruchan (tur. tustahan, st.rus. dostakanъ), szłyk/baszłyk (tur. basz + lyk, ukr. brus. šlyk), tebinki/tybinki (tur. tébéngü), towar (tur. tawar, tat. towar). Według Hanusza (1885, 461) wyrazy: buława, kozak, orda, orkisz mogliśmy zapożyczyć bezpośrednio od Tatarów.

– pośrednictwo węgierskie lub czeskie: kieca (tur. keče, węg. kecse, srb. kecza), tabor (tur. tabor, węg. tábor, czes. tabor).

1.3.2. ZAPOŻYCZENIA Z JĘZYKA ARABSKIEGO

Zapożyczenia z języka arabskiego dzielą się na:

a) bezpośrednio – nie stwierdzono,

b) pośrednie:

– pośrednictwo języków zachodnio- i środkowoeuropejskich: adamaszek/damaszek (fr. damas, łac. damascus), balsam (ar. belesān, gr. bálsamon, łac. balsamum), barchan (ar. barrakān, łac. barcanus, nm. Barchan), cukier (ar. sukkar, włos. zucchero, nm. Zucker), cytwar (ar. zadawār, žadawar, zadwar, łac. cythwar, nm. Zitwer), forsztat (Fostat, gr. forsaton, łac. fossatum), kamfora (ar. kafūr, śr.łac. camphora, nm. Kampfger), kobos/kobus (ar. quapûz, śr.w.nm.; późniejsze kobza – tur. kopuz, ukr. kóbza), koncerz (ar. chandżar, tur., rom., st.czes. končieř), kurdyban (ar. cortobanî), lutnia (ar. al-'ūd, st.fr. leüt, włos. liuto, śr.w.nm. lūte), materac (ar. matrah, włos. materazzo), muszkat, papuga (ar. babbaghā, hiszp. papagajo, nm. Papagei, włos. papagallo), pomarańcza (ar. nāranġa, naranġa, włos. pomarancia, łac. pomum), syrop (ar. Šarab);

– pośrednictwo języka tureckiego: atłas (ar. atlas, tur. atlas), badawija/bedewija (ar. badawi, tur. badawi, bedewi), bisior (ar. büsrä, tur. büsrä), kaleta (ar. charīta, tur. kalita, chalita), mohorycz (ar. macharidż, tur., pośr. ruskie), mumia

⁴ „Rozstrzygnięcie, który wyraz orientalny dostał się do języka polskiego wprost, a który przez pośrednictwo ruskie lub inne [np. węgierskie] nie jest sprawą łatwą.[...] Trudno tu ustrzec się pewnej dowolności i pomyłek” – Minikowska (1980, 8).

(ar. *mūmiyā*, tur. *mūmijā*), sołtan (ar. *sultān*, tur. *sultan*, pośr. ruskie; późniejsze *sułtan* bezpośr.), szuba (ar. *zūppe*, tur., prawdopodobnie pośr. ruskie).

1.3.3. ZAPOŻYCZENIA Z JĘZYKA PERSKIEGO

Zapóżyczenia z języka perskiego dzielą się na:

a) bezpośrednio – nie stwierdzono,

b) pośrednio:

– pośrednictwo języków zachodnio- i środkowoeuropejskich: boraks (ar., śrdw.łac. *borax*), imbir (per. *shangabir*, ar. *zandżabil*, łac., nm. *Ingber*), karabela, kofter (per. *kuft*, *kufter*), lak (per. *lak*, ar. *lakk*, śr.łac. *laca*, włos. *lacca*, nm. *Lack*), lazur, lazuryt (per. *lādźwärd*, ar. *lāzaward*, śr.łac. *lazurium*, śr.w.nm. *lāzūr(e)*), szach (per. *szāh*);

– pośrednictwo języka tureckiego: bury (per. *bōr*, tur.-tat. *bur*, pośr. ruskie), bułat (per. *pūlād*, tur. *bulat*, pośr. ruskie), czaban (tur. *czoban*, ukr. *czabán*), kamcha (per. *kamcha*, tur. pośr. ruskie), sandał (per. *čändäl*, ar. *ṣandal*, tur. *sandal*), tafta (per. *taftä*, tur. *tafta*).

1.3.4. INNE

Do orientalizmów doby staropolskiej zaliczono również wyraz *kitajka*, pochodzący z języka chińskiego, ale zapożyczony do polszczyzny przez pośrednictwo języków turecko-tatarskich i ruskich.

1.4. KRYTERIUM TRWAŁOŚCI

Orientalizmy doby staropolskiej można podzielić na 1) okresowe (charakterystyczne dla danej epoki – np. funkcjonujące tylko w polszczyźnie doby staropolskiej bądź oceniane w późniejszych dobach jako archaizmy) oraz 2) trwałe (te, które funkcjonują w polszczyźnie nieprzerwanie od momentu zapożyczenia). Wśród zapożyczeń występujących w języku polskim okresowo można wyróżnić te, które są charakterystyczne:

a) tylko dla doby staropolskiej,

b) dla doby staro- i średniopolskiej,

c) dla doby staro-, średnio- i nowopolskiej, z tym, że w dobie nowopolskiej są charakteryzowane jako wyrazy przestarzałe, dawne.

1. Zapóżyczenia okresowe:

a) charakterystyczne tylko dla doby staropolskiej: *karbuz/karbusz*, *kobos/kobus*, *szłyk* (od doby średniopolskiej znane jest *baszłyk*);

b) charakterystyczne dla doby staro- i średniopolskiej: badawija/bedewija (SWil opatruje komentarzem – „nie jest używane”), kamcha (w dobie nowopolskiej notuje tylko SWil, ale z uwagą „przestarzały”), sołtan (w dobie nowopolskiej nie jest notowane);

c) charakterystyczne dla doby staro-, średnio- i nowopolskiej: altembas (SDor, SWO opisuje jako „daw.”), bachmat (w dobie nowopolskiej notowany przez SWil, SMick, SDor; SWO opatruje go komentarzem „st.pol.”), bułat (według SDor i SWO – „daw.”), czaban (SDor charakteryzuje ten wyraz jako „daw.”), forsztat (w dobie nowopolskiej notowany tylko przez SWil), kaleta (według SDor – „prze.”), karabela (SDor charakteryzuje jako „hist.”), kiwior (w dobie nowopolskiej notowany tylko przez SWil), kofter (w dobie nowopolskiej występuje tylko w SWil), koncerz (według SDor – „hist.”), kordyban/kurdyban (SDor charakteryzuje jako „daw.”), multan (w SDor – „hist.”), mohorycz (SDor notuje jako „daw.”), roztuchan/roztruchan (według SDor – „daw.”), szuba (w SDor – wyraz „prze.”), tebinki/tybinki (SDor opisuje jako „daw.”).

Zapóżyczenia okresowe (inaczej archaizmy) to wyrazy nienależące do czynnego zasobu słownego współczesnych użytkowników języka. Można je dalej podzielić na: całkowite i częściowe.

Do archaizmów całkowitych zalicza się te wyrazy, które były w czynnym użyciu w dobach staro- i średniopolskiej, a więc należą tu zapóżyczenia: badawija/bedewija, kamcha, karbuz/karbusz, kobos/kobus, sołtan, szłyk. Archaizmy częściowe dzielą się na:

a) historyzmy, czyli wyrazy należące do biernego zasobu słownictwa – znane współczesnym użytkownikom języka, ale przez nich nieużywane (zaliczono tu wyrazy notowane w słownikach doby nowopolskiej, ale opatrzone komentarzem: „dawny”, „przestarzały”, „historyczny”), np. altembas, bachmat, bułat, czaban, forsztat, kaleta, karabela, kiwior, kofter, koncerz, kordyban, multan, roztruchan, szuba, tebinki;

b) przestarzałe pod względem formalnym odpowiedniki dziś używanych wyrazów, np. gatłas, hatłas, balszam, imbier, kiecek, kitejka, kobierz, laka, pomorańcza, watman;

c) wyrazy stanowiące żywe składniki współczesnego słownika, ale mające jakieś znaczenie (znaczenia) dawne, nieznane dzisiejszym użytkownikom języka polskiego, np. ataman ‘niższy urzędnik w majątku ziemskim, ekonom’, ‘herszt rozbójników’; basatyk ‘bicz zakończony kulką ołowianą’, ‘nicpoń’, ‘śląd po uderzeniu’; bisior ‘tkanina jedwabna’; kaftan ‘powszechnie noszona odzież zarówno męska, jak i kobieca’, u rycerstwa: ‘odzież ochronna kładziona pod pancerz’; kieca ‘rodzaj długiej zwierzchniej płóciennej szaty, ochronny fartuch’, ‘koc, gunia’; kozak ‘żołnierz lekkiej jazdy’, ‘sługa na dworze wielkopańskim’; lazuryt ‘błękit’; lazur ‘kamień barwy niebieskiej, lapis lazuli’; lutnia ‘nazwa gwiazdozbioru’; tabor ‘warowny obóz wojenny otoczony kilkoma rzędami wozów, ułatwiających obronę w otwartym polu’.

2. Zapożyczenia trwałe: adamaszek/damaszek, ataman, atłas, balsam, barchan, basałyk, boraks, bisior, buława, bury, cukier, cytwar, dera/derka, imbir, jarmułka, kaftan, kamfora, kiecka, kitajka, kobierzec, kozak, krogulec, lak, lazur, lutnia, materac, mumia, muszkat, orda, orkisz, papuga, sandał, syrop, szach, tabor, tafta, towar.

Niektóre spośród notowanych przez słowniki języka polskiego orientalizmów funkcjonują lub funkcjonowały tylko w gwarach, np. mohorycz, baszłyk, kłobuk.

1.5. KRYTERIUM SEMANTYCZNE

W dobie staropolskiej wyróżnia się wyrazy reprezentujące następujące kręgi semantyczne: nazwy tkanin (np.: adamaszek, altembas, atłas, barchan, bisior, forsztat, kamcha, kobierzec, kofter, tafta), ubiorów (np.: szłyk, jarmułka, kaftan, kieca, kiwior, szuba), przedmiotów codziennego użytku (np.: kaleta, materac, roztruchan, tebinki), urzędów (np.: ataman, szach), broni białej (np.: basałyk, bułat, buława, karabela, koncerz, multan), koni (np.: bachmat, badawija), roślin egzotycznych, ich owoców; wyciągów z tych roślin, przypraw (np.: karbusz [karbusz], balsam, cukier, cytwar, imbir, kamfora, lak, muszkat, orkisz, pomorańcza, sandał), zwierząt egzotycznych (np.: krogulec, papuga), minerałów (np.: boraks, lazuryt), instrumentów muzycznych (np.: kobos [kobus], lutnia) etc. Ponadto SStp notuje islamizm *sołtan* w znaczeniu: 'władca panujący w krajach muzułmańskich', pochodzący z języka arabskiego oraz wyrażenie *Mahometowy grob* występujące pod tym hasłem.

Wyrazy zapożyczone z innych języków są przeważnie jednoznaczne (obowiązuje tu zasada ograniczonej wieloznaczności). Jednakże postępujący proces asymilacji wyrazów zapożyczonych z wyrazami języka zapożyczającego wyraża się przez tworzenie na gruncie tego języka nowych znaczeń. Niekiedy pierwotne znaczenie wycofuje się z użycia, a jego miejsce zajmuje nowe, innym razem obydwa znaczenia (dawne i nowe) funkcjonują obok siebie.

Orientalizmy doby staropolskiej można więc podzielić na:

- 1) jednoznaczne;
- 2) wieloznaczne, w obrębie których wyróżnia się:
 - a) wyrazy, w których nowe znaczenie całkowicie wypiera znaczenie pierwotne;
 - b) wyrazy, w których nowe znaczenie funkcjonuje obok znaczenia pierwotnego.

1. Do zapożyczeń jednoznacznych, czyli takich, które nie zmieniły zasadniczo swojego znaczenia od momentu zapożyczenia, możemy zaliczyć następujące wyrazy: adamaszek (damaszek), altembas, barchan, badawija/bedewija, baszłyk, boraks, bury, cytwar, dera, forsztat, imbir, jarmułka, kaleta, kamcha, kara-

bela, kofter, koncerz, kord, kordyban, krogulec, materac (bogatsza charakterystyka semantyczna), multan, orkisz, roztruchan, szuba, tebinki/tybinki, towar (bogatsza charakterystyka semantyczna).

2a. Do grupy wyrazów, w których nowe znaczenie całkowicie zastępuje znaczenie pierwotne zaliczymy następujące wyrazy: ataman, basałyk, bisior, kaftan, kamfora, kiecka, lazur, tabor.

2b. Grupę wyrazów, w których nowe znaczenie funkcjonuje obok pierwotnego można podzielić na dwie podgrupy:

– wyrazów, które są archaizmami, ale nowe znaczenie funkcjonowało przejściowo obok znaczenia pierwotnego: bachmat, bułat, kiwior;

– wyrazów należących do czynnego zasobu słownego współczesnych użytkowników języka: atłas, balsam, bałwan, buława, cukier, czaban, kitajka, kłobuk, kobierzec, kozak, lak, lutnia, mohorycz, mumia, muszkat, orda, papuga, sandał, syrop, szach, tafta.

1.6. KRYTERIUM STOPNIA I RODZAJU ADAPTACJI

Orientalizmy doby staropolskiej to przede wszystkim zapożyczenia pośrednie, które przeszły przez medium języków europejskich bądź ruskich, o czym świadczy występowanie tych słów w wielu odmiankach (por. С. А. Алхазраджи 1977, 155) zarówno w dobach staro-, jak i później średniopolskiej, np. altembas (altambasz, altambas), ataman (wataman, wattaman, watman), atłas (atłas, gatłas, hatłas), balsam (balsan, balszam), badawija (badawia, badawije, bedewija), imbir (ambirz, cyngbier, imbier, inbir, ingbir), jarmułka (jałmurka, jamułka, jełmunka, jamołka, jałmonka, jarmołka), kordyban (kurdyban, korduban, kordywan, kordwan, kurdwan), sołtan (późniejsze sułtan). Najczęściej zostały one zaadaptowane w pierw do systemu gramatyczno-leksykalnego tych języków (na gruncie języków ruskich uległy sławizacji – potwierdzono np. pełną adaptację w zakresie fonetyki i morfologii zapożyczeń z języka arabskiego do języka rosyjskiego (С. А. Алхазраджи 1977, 151–158), a następnie zapożyczone do języka polskiego. Na gruncie języka polskiego nastąpił proces ich formalnego dostosowania do wyrazów rodzimych i włączenia w regularne procesy słowotwórcze polszczyzny. Należy więc je uznać za przyswojone zarówno na płaszczyźnie fonetycznej, jak również morfologicznej. Wśród zapożyczeń morfologicznych wyróżnia się:

a) zapożyczenia morfologiczne właściwe, czyli takie, które zachowały obce elementy formujące (np. sufiksy). Należą tu na przykład wyrazy: ataman, czaban, roztruchan (sufiks tur. -an), basałyk, baszłyk/szłyk (sufiks tur. -łyk);

b) zapożyczenia morfologiczne przyswojone, czyli takie, w których obce elementy formujące zostały zmienione na rodzime (zarówno jeśli chodzi o formant słowotwórczy, jak i o końcówki fleksyjne), np.: adamaszek (sufiks -ek),

badawija/bedewija (końcówka -â), derka (pierwotnie dera – wyraz wypierany przez deminutiwum z formantem -ka), kobierzec (sufiks -ec), lutnia (sufiks -nia).

Odrębną grupę stanowią te wyrazy, w których zmiana elementów formujących nastąpiła na gruncie języków pośredniczących w procesie zapożyczenia. Można tu wymienić następujące wyrazy: buława (tur. i tat. buław, buła(w)a, ukr. buławá), dera (tur. čerge, ukr. dérha), jarmułka (tur. ja(g)murluk, brus. jarmołka, małorus. jołomka), kordyban (ar. cortobanî, hiszp. cordoban, st.fr. kordouan, śr.g.nm. kurdewân), lazur (ar. lāzaward, śrdw.łac. lazur, lazurium), orda (tur. ordu, ukr. ordá, hordá).

Większość zapożyczonych wyrazów została włączona w regularne procesy słowotwórcze polszczyzny i tworzy formacje pochodne, oparte na powszechnie znanych i używanych w języku polskim formantach. Licznie reprezentowane są derywaty przymiotnikowe, utworzone za pomocą sufiksów: -owy (np. altembasowy, balsamowy, barchanowy, bisiorowy, bułatowy, cukrowy, cytwarowy, imbirowy, kamchowy, kitajkowy, lutniowy, muszkatowy, orkiszowy, pomarańczowy/pomarańczowy, sandałowy, szachowy, taftowy, taborowy, towarowy); -ski, -cki (tworzące przymiotniki dzierżawcze, np. atamański, czabański, karabelski, kozacki); -any (tworzący przymiotniki materiałowe, np. cukrowany, kamforowany, kitajczany, papużany, tafciany); -ow/aty, -ow/asty, -isty (tworzące przymiotniki charakterystyczne, np. basalykowaty, papużasty, pomarańczowaty, lutnisty). Można wyróżnić także cały szereg derywatów rzeczownikowych, utworzonych za pomocą sufiksów: -stwo, -ctwo (tworzących nazwy cech abstrakcyjnych – nomina essendi, np. cukiernictwo, kobiernictwo lub tworzących nazwy zbiorów – nomina collectiva, np. atamaństwo, do tej grupy nazw należy także derywat kozakieria, utworzony za pomocą formantu -eria); -nik, -arz, -ista (tworzących nazwy wykonawców czynności – nomina agentis, np. buławnik, cukiernik, kaletnik, kamesznik, kobiernik, mohorycznik, barchannik, kamcharz, balsamista, lutnista, szachista, barchanista); -ow/nia (tworzącego nazwy miejsc – nomina loci, np. cukrownia, cukiernia); -nica (tworzącego nazwy narzędzi – nomi-na instrumenti, np. cukiernica), -anin (tworzącego nazwy mieszkańców, np. ta-borzanin); -ka, -ica (tworzących nazwy żeńskie, np. kozaczka). Najczęściej notowanym formantem przy tworzeniu czasowników odimiennych jest sufiks -ować, np. balsamować, cukrować, kamforować, kozakować, lakować, szachować, taborować. W słownikach języka polskiego zanotowano również formacje pochodne utworzone za pomocą formantów już dziś nieużywanych, np. dla przymiotników odrzeczownikowych sufiks -ow/-ny: balsamowny, cukrowny, bułatny, kamforny, papużny, taborny; dla czasowników odimiennych sufiks -ić: atamanić, buławić, kozaczyć; formant przysłówkowy -i, np. bachmaci 'jak bachmat'.

Wśród wyrazów pochodnych można wyróżnić również nazwy deminutywne, których wykładnikami są formanty -ik, -ek dla rodzaju męskiego (np. bachmatek, cukierek, czabanek, kiwiorek, kozaczek, bachmacik, kaftanik, kobier-

czyk, krogulczyk, roztruchanik) oraz -ka dla rodzaju żeńskiego (np. buławka, kaletka, karabelka, luteńka, papużka, pomarańczka), jak również nazwy augmentatywne, tworzone za pomocą sufiksów -isko (np. kaftanisko, kobierczy-sko, kaftanisko) i -ina (tworzący formacje wyrażające politowanie, lekceważenie, np. kobierzyna, kozaczyna).

Analizowane zapożyczenia tworzą również formacje pochodne wielotematowe, szczególnie złożenia (composita), np. balsamorodny, balsamodrzew, balsamosprzedawca, buławonośca, buławowładzca.

Tylko nieliczna grupa orientalizmów charakteryzuje się brakiem derywatów – należą tu następujące wyrazy: badawija/bedewija, forsztat, jarmułka, karbuz/ /karbusz, kobos/kobus, koncerz, multan.

O adaptacji do polskiego systemu leksykalnego świadczy również tworzenie związków synonimicznych z wyrazami języka polskiego czy też wchodzenie w związki frazeologiczne. SPolXVI notuje następujące wyrazy znajdujące się w związkach synonimicznych: bałwan, bisior, buława, cukier, imbir, kaftan, kaleta, kiwior, kłobuk, kobierzec, kordyban (w znaczeniu bot.), lazur, materac, multan, mohorycz, muszkat, orda. Związki frazeologiczne tworzą: bachmat, balsam, bałwan, buława, cukier, czaban, imbir, kaleta, kamfora, kiecka, kłobuk, kobierzec, kord, kozak, krogulec, lutnia, materac, mumia, muszkat, orda, papuga, pomarańcza.

BIBLIOGRAFIA

- Алхазраджи С. А., 1977, *Арабизмы в русском языке*, [в:] *Народы Азии и Африки*, Москва.
- Гаврилова Т., 1981, *История арабской по происхождению лексики в русском языке*, Москва (autoreferat).
- Халлави М. Хус. Салим, 1986, *Лексические арабские заимствования в современном русском языке*, Москва (autoreferat).
- Borejszo M., 1977, *Sposoby adaptacji formalnej włoskich zapożyczeń leksykalnych w języku polskim*, *Poradnik Językowy*, z. 10, s. 443–451.
- Brückner A., 1960, *Dzieje języka polskiego*, Wrocław.
- Cienkowski W., 1964, *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*, *Poradnik Językowy*, z. 10, s. 417–429.
- Cyran W., 1974, *Mechanizm zapożyczania wyrazów w języku polskim*, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, XX, Łódź, s. 23–37.
- Damborský J., 1974, *Wyrazy obce w języku polskim (próba klasyfikacji)*, *Poradnik Językowy*, z. 7, 341–355.
- Danecki J., 1994, *Gramatyka języka arabskiego*, Warszawa.
- Danecki J., Kozłowska J., 1996, *Słownik arabsko-polski*, Warszawa.
- Danecki J., 2000, *Współczesny język arabski i jego dialekty*, Warszawa.
- Hanusz J., 1885, *O wpływie języków wschodnich na słownik języka polskiego*, *Prace Filologiczne I*, Warszawa, 455–466.

- Jankowski H., 1992, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, Poznań.
- Kitab S., 1989, *Wstęp do nauki języka arabskiego*, t. I–II, Poznań.
- Klemensiewicz Z., 1985, *Historia języka polskiego*, t. I–III, Warszawa.
- Kowalski T., 1929, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Prace Komisji Orientalistycznej PAU, nr 11, Kraków.
- Kowalski T., 1946a, *Próba charakterystyki języków tureckich*, Myśl Karaimska NSI, Wrocław, s. 35–73.
- Kowalski T., 1946b, *Relacja Ibrāhima ibn Jākūba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekriego*, Kraków.
- Kowalski T., 1932, *W sprawie metodologii badań zapożyczeń tureckich w językach słowiańskich*, [w:] I Sjezd Slovanských Filologů v Praze, Sekce II, Praha, s. 554–556.
- Kowalski T., 1928, *W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, II, Kraków, s. 447–459.
- Kowalski T., 1938, *Wyrazy kipczackie w języku Ormian polskich*, Wilno.
- Kowalski T., 1936, *Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes -lar -lär in den Türk-sprachen*, Prace Komisji Orientalistycznej PAU, nr 25, Kraków.
- Ligara B., 1987, *Galicyzmy leksykalne w listach Zygmunta Krasickiego na tle wpływów francuskich w polszczyźnie XIX wieku (Studium bilingwizmu polsko-francuskiego)*, Kraków.
- Łapicz Cz., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.
- Majda T., 1985, *Rozwój języka tureckiego w XVII wieku*, Warszawa.
- Minikowska T., 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Reczek J., 1968, *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Reczek J., 1987, *Językowa polonizacja Ormian*, *Język Polski* LXVII, z. 1–2, s. 1–8.
- Reczek J., 1991, *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Reychman J., 1951, *W sprawie zapożyczeń węgierskich w polszczyźnie*, *Język Polski* XXXI, z. 5.
- Reychman J., 1973, *Historia Turcji*, Wrocław.
- Reychman J., 1950, *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce w XVIII w.*, Wrocław.
- Rybicka H., 1976, *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa.
- Rybicka-Nowacka H., 1973, *Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w języku polskim XVII wieku*, Wrocław.
- Siatkowski J., 1965, *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. 1, Komitet Słowianoznawstwa PAN, Monografie Slawistyczne 7, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Sieczkowski A., 1960, *Próba klasyfikacji bohemizmów spotykanych w języku polskim*, *Slavia Occidentalis* XX, Poznań, z. 2, s. 139–147.
- Słuszkiewicz E., 1951, *Na marginesie węgierskich zapożyczeń*, *Język Polski*, XXXI z. 5, s. 196–203.
- Stachowski S., 1961, *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Kraków.
- Stachowski S., 1999, *Słownictwo pochodzenia orientального w utworach Adama Mickiewicza*, [w:] *Mickiewicz i kresy*, Kraków, s. 230–246.
- Stachowski S., 1971, *Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim*, Kraków.

- Stachowski S., 1967, *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*, Kraków.
- Stachowski S., 1975–1986, *Studien über die arabischen Lehnwörter im osmanisch-türkischen*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, t. I–IV.
- Szydłowska-Ceglowa B., 1977, *Staropolskie nazwy instrumentów muzycznych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Tryjarski E., 1960, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, RO XXIII, 2, s. 7–55.
- Turska H., 1970, *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim*, Sprawozdania z Prac Społecznych PAN, XIII, z. 2.
- Walczak B., 1992, *Nazwy świątyni muzulmańskiej w języku polskim*, „Dzieje Lubelszczyzny VI, Między Wschodem a Zachodem – cz. IV: Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim”, Lublin, s. 333–341.
- Walczak B., 1984, *Rola elementu obcojęzycznego w rozwoju leksyki współczesnej polszczyzny*, Sprawozdania PTPN, Wydział Filologiczno-Filozoficzny, nr 100, Poznań, s. 19–29.
- Walczak B., 1983, *Z problematyki badań etymologicznych nad zapożyczeniami romańskimi*, Sprawozdania PTPN, Wydział Filologiczno-Filozoficzny, nr 97–99, Poznań, s. 190–194.
- Walczak B., 1995, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań.
- Warمیńska K., 1999, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków.
- Witaszek-Samborska M., 1992, *Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie*, Poznań.
- Zajączkowski A., 1948, *Glosy tureckie w zabytkach staropolskich. I. Katechizacja turecka Jana Herbiniusa*, Wrocław.
- Zajączkowski A., 1938, *Pierwsza próba opracowania języka tureckiego w literaturze staropolskiej*, Sprawozdania TNW, Wydział I.
- Zajączkowski A., 1953, *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocław.
- Zajączkowski A., 1949, *Z dziejów zapożyczeń orientalnych w polszczyźnie*, Kom. Jęz. TNW, Wrocław.
- Zajączkowski A., 1949, *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Prace WTN, seria A, nr 34, Wrocław.
- Zaręba A., 1951, *Węgierskie zapożyczenia w polszczyźnie*, Język Polski XXXI, nr 3.

WYKAZ SKRÓTÓW

1. ŹRÓDŁA

- SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. I–X (1953–1993) i t. XI (z. I–VI; 1995–2000).
- SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. I – XXVIII, 1966–2000.
- Kartoteka SPolXVI – *Kartoteka do Słownika polszczyzny XVI wieku*.
- Kartoteka SPolXVII i XVIII – *Kartoteka do Słownika polszczyzny XVII i XVIII wieku*, PAN w Warszawie (dotychczas wydano z. 1–2, Kraków 1999).

- SPas – *Słownik języka J. Ch. Paska*, t. I–II, 1965–1973.
 SL – *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, t. I–VI, Lwów 1854–1860.
 SWil – *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.
 SMick – *Słownik języka A. Mickiewicza*, t. I–XI, red. K. Górski, Wrocław–Warszawa–
 –Kraków 1962–1983.
 SW – *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwie-
 dzki, Warszawa 1900–1927.
 SDor – *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969.
 SMuchl – *Źródłostownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy*
z języków wschodnich, A. Muchliński, Petersburg 1858.
 SEBr – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Warszawa 1970.
 SESł – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, F. Sławski, Kraków 1952–1982.
 SB – *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–III, A. Bańkowski, Warszawa 2000–
 –2001.
 SWO – *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, W. Kopaliński, Warszawa
 1983.

2. INNE SKRÓTY

a.	– albo
alb.	– albański
ar.	– arabski
astron.	– astronomiczny
bezpośr.	– bezpośredni, bezpośrednio
blm.	– bez liczby mnogiej
bot.	– botaniczny
brus.	– białoruski
bułg.	– bułgarski
cerk.	– cerkiewny
chem.	– chemiczny
chiń.	– chiński
cyt. (za)	– cytuję (za)
czagat.	– czagatajski
czes.	– czeski
daw.	– dawniej, dawny
dial.	– dialekt, dialektyczny
farm.	– farmacja, farmakologia
fig.	– figlarnie, figlarny
fr.	– francuski
geogr.	– geograficzny
geol.	– geologiczny
germ.	– germański
gr.	– grecki
hist.	– historyczny
hiszp.	– hiszpański
ib.	– ibidem

ind.	–	indyjski
indyw.	–	indywidualnie, indywidualny
itd.	–	i tak dalej
itp.	–	i tym podobny
jęz.	–	język
kipcz.	–	kipczacki
kirgis.	–	kirgiski
kum.	–	kumański
łac.	–	łaciński
m.	–	rodzaj męski
małorus.	–	małoruski
med.	–	połowa
mit.	–	mitologiczny
n.gr.	–	nowogrecki
n.osm.	–	nowoosmański
n.per.	–	nowoperski
nm.	–	niemiecki
np.	–	na przykład
nr	–	numer
ogr.	–	ogrodniczy
ogsłow.	–	ogólnosłowiański
ok.	–	około
osm.	–	osmański
osm.-tur.	–	osmańsko-turecki
p. post.–XV p. Post.	–	2. połowa XV w.
p. pr.–XV p. pr.	–	1. połowa XV w.
pd.	–	południowy
pd.-słow.	–	południowo-słowiański
per.	–	perski
pl.	–	liczba mnoga
poet.	–	poetycki
pol.	–	polski
por. lub cf.	–	porównaj, confer
pośr.	–	pośredni, pośrednio
prze.	–	przestarzały
przen.	–	przenośnie
przyr.	–	przyrostek
psł.	–	prasłowiański
r.	–	razy
rom.	–	romański
ros.	–	rosyjski
rub.	–	rubasznie, rubaszny
rum.	–	rumuński
rus.	–	ruski
rzem.	–	rzemieślniczy
s.	–	strona
sch.	–	serbochorwacki

scs.	–	staro-cerkiewno-słowiański
sg.	–	liczba pojedyncza
skand.	–	skandynawski
słow.	–	słowiański
słoweń.	–	słoweński
srb.	–	serbski
st.czes.	–	staroczeski
st.fr.	–	starofrancuski
st.gr.	–	starogrecki
st.ind.	–	staroindyjski
st.pol.	–	staropolski
st.rus.	–	staroruski
st.skand.	–	staroskandynawski
st.tur.	–	staroturecki
st.w.nm.	–	staro-wysoko-niemiecki
śr.g.nm.	–	średnio-górno-niemiecki
śr.gr.	–	średniogrecki
śr.łac.	–	średniołaciński
śr.nm.	–	średnioniemiecki
śr.w.nm.	–	średnio-wysoko-niemiecki
śrdw.	–	średniowieczny
tat.	–	tatarski
tj.	–	to jest
Tlp	–	Tatarzy litewsko-polscy
tur.	–	turecki
turkm.	–	turkmeński
ukr.	–	ukraiński
węg.	–	węgierski
wg	–	według
wiech.	–	wiechowyy
włos.	–	włoski
zdr.	–	zdrobnienie
zob. lub v.	–	zobacz, vide
zool.	–	zoologiczny
ż.	–	rodzaj żeński
żart.	–	żartobliwie, żartobliwy

Zusammenfassung

Der Artikel zeigt die Anpassung der Wörter der orientalischen Abstammung zum grammatikalischen-lexikalischen System in der altpolnischen Zeit. Analysiert wurden direkte und indirekte Lehnwörter aus orientalischen Sprachen – aus der arabischen, türkischen und persischen Sprache. Die Orientalismen der altpolnischen Zeit wurden in der alphabetischen Reihenfolge präsentiert. Die Bearbeitung eines Wortes beruht darauf, dass man seine Bedeutung zu diesem Zeitpunkt und spätere semantische Änderungen (wenn solche vorhanden sind) erklärt. Sonst stellt man die Abstammung des Leihwortes

in der polnischen Sprache (anhand der Monographie über Lehnwörter im Polnischen, historischer und etymologischer Lexika der polnischen Sprache) fest und gibt die Quelledokumentation an, damit man den Grad der Anpassung des Leihwortes zum polnischen grammatisch-lexikalischen System feststellen kann. Die Schlußfolgerungen von der Analyse des lexikalischen Stoffes werden anhand der folgenden Kriterien: Echtheit, Abstammung, Beständigkeit, Reichweite, Grad und Art der Anpassung formuliert.